

ભાષાંતરમાળા.

પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કુલ માટે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૬૪૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જાણીતરનાના

વિષય મેરઃ ૮૪૨૬ : ને- : ૭

ભાષાંતરમાળા.

યુનિવર્સિટી અને અન્ય શાળાઓના સવાલપત્રોના આધારે.

પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કુલ માટે.

પ્રયોજક અને પ્રકાશક,

જીવજીલાલ હરિપ્રસાદ દીવાન,

અમરતલાલની પોળ, ખાડીઆ-અમદાવાદ.

બળવંતરાય પરમોદરાય ઠાકોર,

ખાડીઆ ચોકી પાસે, -અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

૧૯૧૮.

પ્રત ૧૦૦૦.

અમદાવાદ.

ખાડીઆ એકાલાઈની પોળમાં આવેલા પ્રબળધુ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સમાં
ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોરે છાપી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૭૬૪૮

ભાષાંતરમાળા.

(૧)

ધણી નાની કિમરે મહેનતુ શુંદગીની કડોર વસ્તુઓ શીખવાની જ્યોજી સ્ટીવનસનને જરૂર પડી હતી. તેના આપને છ છોકરાંઓનું કુટુંબ નિભાવવાનું હતું અને તે મતલબને માટે તે વૃદ્ધ માણસનું મેહેનતાણું ભાગ્યેજ પૂરતું હતું. તેથી કરીને જ્યોજી માત્ર સાત વર્ષનો હતો ત્યારે ગાયોના ટોળાની સંભાળ રાખવા તેને ખેતરોમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે નાનો છોકરો કિંધાડે માંથે અને કિંધાડે પગે હતો. અને તેનાં કપડાં કંગાળમાં કંગાળ પ્રકારનાં હતાં. પણ તે ચપળ, સતેજ અને હલકા હૃદયનો હતો અને આનંદથી ગાતો ગાતો પોતાના રોજીંદા કામે તે હમેશાં જતો. તે નાની કિમરે પણ તેનો ચંત્રનો શોખ આપોઆપ પ્રકટ થયો. જ્યારે એકાદ બે કલાક તે નવરો હોય, ત્યારે તે આળસમાં કે રમતો રમવામાં એ ગાળતો નહિ. જ્યાં તેનો આપ કામ ઉપર હતો ત્યાં ચંત્ર આગળ કિતાવળે તે હમેશાં જતો અને ચમત્કારીક સંચાની હીલચાલો નિરખવામાં આનંદ માનતો. તેના આતુર મનને ચંત્ર દુનિયાની અત્યંત અજબ અને ચમત્કારીક ચીજ લાગતી. એકી નજરે તેના સામું જોઈ રહેતાં તેને કદિ કંટાળો આવતો નહિ અને એક જીવતી ચીજ જેવું તેને એ લગભગ ગણતો કે જેની આગળ આદરયુક્ત ધાસ્તીથી તે કમો રહેતો. જે પ્રથમ ચંત્ર એણે પોતેજ ઉભું કર્યું તેનો ઘાટ એણે ખેતરોમાં માટીથી રચ્યો હતો. ઘણાં વર્ષો પછી જ્યારે એણે છેલ્લું બનાવ્યું, ત્યારે ધંધા અને વેપારનો આખો દેખાવ અને દુનિયાનું સુખ તેથી કેવાં ફરી ગયાં હતાં તે જોઈને એ ખુશી થયો.

(૨)

લુટારાઓ ગયા પછી વિસ્મય ને ધાસ્તીથી ભારી આસપાસ જોતો હું કેટલીક વાર એડો. ગમે તે દિશામાં હું ફર્યો, તોપણ બચ અને મુશ્કેલી શિવાય કંઈ દેખાયું નહીં. વિસ્તીર્ણ અરણ્ય વચ્ચે, ભર ચોમાસામાં, રાત્રી જનાવરોથી, અને તેથી વધારે રાત્રી મનુષ્યોથી ઘેરાયલો મેં પોતાને જોયો. હું પાસેમાં પાસેના યૂરોપીઅન વસાયતથી પાંચસેં માઇલ હતો. એકદમ આ બધા સંજોગો ભારી યાદદાસ્તમાં ટોળે થયા, અને હું કમુલ કંઈ છું, કે મારા

ચિત્તને મને છોડી દેવાનું શરૂ કર્યું. મારું કિસ્મત નક્કી થયેલું, અને સુધ રહ્યા ને નાશ પામ્યા શિવાય મારે બીજો એકે ધલ્લાજ નકોતો એમ, મેં ગણ્યું. એમ છતાં ધર્મના પ્રભાવે મને મદદ કરી અને આશ્રય આપ્યો. મનુષ્યની ગમે તેવી દુરદેશી કે અગમચેતી મારા હાલનાં સંકટો કદાચિત ટાળી શકી ન હોત એનો મેં વિચાર કર્યો. અળણી ભૂમિમાં ખરેખર હું અળણ્યો (માણસ) હતો, છતાં પોતાને અળણ્યાનો મિત્ર ગણવાની જે પરમેશ્વરે કૃપા કરી છે, તેની રક્ષણ કરતી આખ તળે હજી હું હતો. આ વખતે મોરથી ખીલી ઉઠતા એક નાના છોડવાનું અસાધારણ સૌંદર્ય અનિવાર્ય રીતે મારી આંખે પડ્યું. મેં વિચાર કર્યો કે આવી થોડી અગત્યની દેખાતી ચીજને દુનિયાના આ એતાડા ભાગમાં જે પરમાત્માએ વાવી, પાણી પાત્રું ને સંપૂર્ણતાએ આણી, તે શું તેની પોતાની જાણી પ્રમાણે જ બનાવાયલાં પ્રાણી-ઓનાં સંકટ અને સ્થિતિ એપરવાધથી જોઈ શકશે ? ખચીત નહીં !

(૩)

દુનિયાના પ્રખ્યાત જીવનારાઓમાં બાબર હમેશાં ઘણું ઉંચું સ્થાન લેશે. તેના ચારિત્ર્યે તેની કારકીર્દિ ઉત્પન્ન કરી અને ઘડી. મધ્ય એશિયામાં એક નાના રાજ્યના આભાસ માત્રનો વાન્સો પામીને, બહોળા પ્રદેશોના સ્વામી તરીકે તે ગુજરી ગયો. તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો. ઉદાર, વિશ્વાસુ, સદા આશાવંત હોવાથી, જેમના પ્રસંગમાં આવતો તે સર્વનો સ્નેહ આકર્ષવાની તે ગોઠવણ કરતો. કુદરતમાં જે સંઘર્ષ સુંદર હતું તેની તે તીવ્ર રીતે ખુજ કરી શકતો. જે જમાનામાં તે થઈ ગયો, તે જમાનામાં અસાધારણ એવી હદ સુધી તેણે પોતાની અપૂર્વ બુદ્ધિ ખીલવી હતી, અને સખ્ત લાગણીઓ તથા ઘણી ભલકાદાર કલ્પના શક્તિ તેને બક્ષવામાં આવી હતી. લડાઈ તથા કીર્તિને તે ચહાતો હતો, પરંતુ શાંતિ સમયની કળાઓને તે ભુલ્યો નહોતો. જે જાતિઓને તેણે તાબે કરી, તેમની સ્થિતિ વિષે તપાસ કરવાની તથા તેમનું માટે શ્રેયકારક ઉપાય યોજવાની દ્રષ્ટિ તેણે ગણી હતી. બાગ કામ, શિલ્પ, સંગીતનો તે શોખી હતો; અને તે કંઈ જેવો તેવો કવિ નહોતો. પરંતુ તેના ચારિત્ર્યનું મોટામાં મોટું ગૌરવ એ હતું, કે જેનું તેને સારી રીતે ઓળખનારા એક જણે તેનામાં આરોપણ કર્યું હતું, અને તેને વિષે કહ્યું હતું, કે તેની ઉદારતા અને દયા વૃત્તિ અત્રિસરપણું ભોગવતાં હતાં. જે કે થાળે પાડવા જેટલું લાંબું નહીં, પણ ફક્ત જીવ મેળવવા જેટલું લાંબું તે જીવ્યો હતો, છતાં જીવવાનું કામ વધારે પવિત્ર હોયોને ભાગ્યે જ સોંપી શકાયું હોત.

(૪)

જ્યારે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન કાયદા બાંધનારાઓએ ચાર મોટી જ્ઞાતિ માટે કાનુનો ઘડ્યા, ત્યારે તેમનો ધરોહો ન ઓળંગી શકાય એવા જાતીય અને સામાજિક અંતરાય ઉત્પન્ન કરવાનો નહોતો, પરંતુ પરસ્પર સહકારના પાયા ઉપર મહાન હિંદુ કુટુંબના અંગોને એકત્ર કરવાનો હતો. તે કુટુંબના દરેક અંગે તેની અથવા તેણીની ખાસ ફરજો બજાવવાની હતી, પરંતુ એક બીજાથી તેમને સ્વતંત્ર ગણાવે, અગર સમગ્ર કુટુંબનું ઐક્ય વિસરાવે એવી એ ફરજો નહોતી. પિતા એ કુટુંબનો યુદ્ધિ વિષયક અને ધાર્મિક વડો હતો. પુત્રો લઘાઈ વખતે કુટુંબ કમીલાના રક્ષક અને શાંતિને સમયે આજીવિકા મેળવનારા હતા; તેઓ વળી વધારે ઉંચા હુન્નરોમાં નિષ્ણાત થયેલા ઉસ્તાદ બાંધકામ કરનારા હતા; મા તથા દિકરીઓને માથે, જેમાં વધારે નાજુક કળાને લગતા કામનો સમાવેશ થતો એવી ઘરકામને લગતી ફરજો રહેલી હતી—જેવી કે ઘર શણગારવાની, લુગડાં વણવાની; નોકરોને માથે સખ્ત રીતે ચાકરીનું કામ હતું. જ્યાં લગી કુટુંબનું દરેક અંગ તેના અથવા તેણીના અમુક ક્ષેત્રની ફરજો બજાવતું એટલું જ નહિં, પણ એક બીજા પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય ધ્યાનમાં રાખતું, જ્યાં લગી પિતા પુત્રોને, પુત્રો મા અને દિકરીઓને મદદ કરતાં—જ્યાં લગી વસ્તુતઃ જ્ઞાતિ કર્તવ્યના ચાર વિભાગ ખરા સહકારી પાયા ઉપર હતા, ત્યાં લગી હિંદુસ્તાન મહાન અને મજબુત રહ્યો. પરંતુ જ્યારે આભડછેતો વિચાર ધુસી ગયો, જ્યારે દરેક અંગને તેની અગર તેણીની જ્ઞાતિની ફરજો સાથે જ ફક્ત લાગતું વળગતું રહ્યું, ત્યારે જ્ઞાતિ મજબુતીને બદલે દુર્મજતાનું મૂળ થઈ, કુટુંબે પોતાની એકલા વળગી રહેવાની શક્તિ ગુમાવી, અને હિંદુસ્તાન દરેક પરદેશી હુમલો કરનારનો સહેલો શીકાર થઈ પડ્યો.

(૫)

જો આપણે ડુંગર ઉપર ચઢીએ અને નદીપર નીચે દ્રષ્ટિ નાંખીએ તો આપણને જણાશે કે નદી અંદર ને બહાર અને પાછળ ને આગળ વાંકી ચુંકી વહે છે. આ વાંક સર્વ નદીઓમાં જ્યાં ધોધ સહેજ હોય છે ત્યાં જોવામાં આવે છે અને નીચે ધસડાઈ ગયેલા પથ્થર અથવા ઝાડનાં મૂળ જેવી કોઈ નાની અડચણ કે જે નદીના પ્રવાહને બાજુપર ફેરવવાને અને સામા કાંઠા સામું નાખવાને પૂરતી છે અને જે આવી રીતે વાંકો ખાડો બનાવીને કાંઠો ધસી નાંખવાની શરૂઆત કરે છે તેને લીધે આ વાંક થાય છે. આ ખાડાની આસપાસ પાણી વહે છે અને એ રીતે નદીને પેલેપાર

પાણી ઘણું ફેંકી દેવામાં આવે છે અને પાસેના કાંઠાપર એક બીજો વાંકો ખાડો કાપી કાઢશે. અડચણની પછાડી પાણીનો વેગ રોકાશે, અને આને લીધે રેતીનો સઘળો ભાર ખેંચી જવાને અશક્ત થશે, અને આમાંનો કેટલો ભાગ ઠરશે. દરેક વાંકની અંદર પણ વેગ રોકાય છે અને ત્યાં આગળ પણ રેતી ઠરશે. પ્રવાહનું કાર્ય આ પ્રમાણે કાંઠાને બહારની બાજુએ ઝપવાનું અને વાંકોની અંદરની બાજુએ પાણીની નીકને ભરી દેવાનું છે. આવી રીતે એક-વાર વાંકો બનતા થયા કે તેઓની સંખ્યામાં વધારો થવાની નેમ થશે. વાંકની બહારની બાજુએ હમેશાં આપણને કોમો ઢોળાવવાળો કાંઠો જણાશે. ક્યારેનો મોટો ભાગ જ્યાં પાણીનું પહેલું રોકાણ થાય છે ત્યાં નીચે નાંખી દેવાય છે, અને આ સામાન્ય નીકના કાંઠાની પાસે ઘણું કરીને હોય છે. નદીના કાંઠા ઉપર જે રસાળ વનસ્પતિ ઘણી વખત ઉગે છે તે પણ ઘણી મદદ કરે છે; અને આવી રીતે ઘણી નદીઓએ કુદરતી કાંઠાઓ એવા બનાવ્યા છે કે જે મેદાનમાં થઈને નદી વહે છે તેની સાધારણ સપાટી કરતાં પણ કેટલા ડુંડની વધારે ઉંચાઈએ આવી રહે છે.

(૬)

કરોડો લોકો શાકાહારી છે અને કદિ પણ માંસ ખાતા નથી, પણ ભાત અને જુદી જુદી જાતના ધાન્યો ઉપર જીવે છે. તેઓના ખોરાકની કિંમત તેથી કરીને તેમને થોડી ખેંસે છે. લોકોની હાજતો થોડી હોય છે અને સાધારણ રીતે સહેલાઈથી મંતોપ પમાડી શકાય છે. એનો અર્થ એ કે યુરોપમાં જે મોટી શ્રમ પ્રેરણા પ્રવર્તે છે તે હિંદુસ્થાનમાં નથી. એક ખેડૂતને હળ ખેડતો જુઓ. એનો હળ ઘણી અસલી ઢબનો લાકડાનો, સાંકડા ખૂણાના જેવા કાંધક આકારવાળો અને ખૂણાની આણુપર લોખંડથી મઢેલો છે. આ એગર, જેને બળદની બેડીથી ખેતરમાં આડો ખેંચવામાં આવે છે, તેનાથી છાછરી ચાસ પડે છે અને તેની અંદર એ બીયાં નાખે છે, અને પાક ઉગાડવાને ઘણે ભાગે સૂર્ય તથા વરસાદને ભરોસે રહે છે. પોતાના બાપદાદાઓ સેંકડો વર્ષ ઉપર જે જાતનો હળ વાપરતા, બરાબર તેજ તરેહનો હળ ખેડૂત વાપરે છે. વરસાદ સારો આવે તો એ આ સહેલી રીતે પોતાને તથા પોતાના કુટુંબને માટે બરાબર પૂરતો થાય એટલો ખોરાક ઉગાડશે. તેથી એને સાહસ અને શોધન શક્તિને કામે લગાડવાને કંઈ ઉત્તેજન નથી. હિંદુસ્થાનમાં રૂઢિ કાયદા કરતાં બળવાન છે અને હિંદુસ્થાનનો દેશી જુની રીતોને ચૂસ્ત રીતે વળગી રહે છે. હિંદુસ્થાનમાં લોકોનો મોટો જથ્થો વરસાદ પર તદ્દન આધાર રાખે છે. જે વરસાદ નહિ આવે તો તો વિપત્તિ અને કદાચ

મરણુથી કંઈ પણ તેમને બચાવી શકે નહિં. તેથી તેઓને લાગે છે કે અ-
બાદી અને આપદા બન્ને તેમના અખત્યારની બહાર છે, ઇશ્વરાધીન છે ને
મનુષ્યના હાથમાં નથી. આથી તેઓ નસીબવાદી બને છે. બ્યારે સંકટ આવી
પડે છે ત્યારે તેઓ કાંઈ પ્રયાસ કર્યા વિના પોતાના નસીબને શરણુ થાય
છે. જીંદગી એક જાતનો જુગાર બને છે, અને આને લીધે અવિચારીપણુ
પેદા થાય છે. સાધારણ ખેડૂતને સંગ્રહ કરવાનો વિચાર જ હોતો નથી. લ
મના ઉત્સવો અને મરણુની ક્રિયાઓ માટે એ સેંકડો રૂપીયાનું કરજ કરશે
અને પોતાના તથા કુટુંબના ઉપર પેઢીઓ સુધી કરજનો બોળે નાંખશે.

(૭)

કેવળ પાશ્ચાત્ય વિદ્યા આપણી કન્યાઓને વિષરૂપ અને તેનાં સંબંધી-
ઓને વિટમ્બના રૂપ થઈ પડે છે. એવું આપણા લોક માને છે તે કાંઈ પાયા
વિનાની, નિર્મૂળ અથવા અસત્ય વાત જ છે એમ કાંઈ નથી, પરંતુ આ
દોષ તે વિદ્યાનો નથી, પણ એના શિક્ષણના પ્રકારનો છે. ઉચિત વિધિથી
આપેલું સોમલ અમૃતનો ગુણુ આપે છે અને અનુચિત વિધિથી આપેલું
અમૃત વિષનું કામ સારે છે. કેવા વિધિથી પાશ્ચાત્ય વિદ્યા સ્ત્રીઓને આવી એ
તો તેનું વિષ દૂર રાખી તેનું અમૃત મળે એ પ્રશ્નના ઉત્તર-વિસ્તારમાં પેસ-
વાનો અત્ર પ્રસંગ નથી, પણ એક એ વાક્યોથી સંક્ષિપ્ત ઉત્તર અપાય એ-
ટલો આશ્ચર્ય. સંસ્કૃત વિદ્યા આ દેશનાં બાળકોને માતાના ધાવણુ જેવી હો-
વાથી તરત પચે છે અને આમરણુત્ત વિદ્યારૂપે રક્ષણુ અને પોષણુ કરે છે.
વિનીતીય સંસ્કારોથી ભરેલી ઇંગ્રેજી વિદ્યારૂપ આકાશમાં આપણી પૃથ્વી પર
જન્મેલા કાગળરૂપ પતંગને મોકલીએ ને પૃથ્વી સાથે મોટા સૂત્રથી એને સાંધી
ન રાખીએ તો તેની અન્યવસ્થા થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. આપણી
કન્યાઓ રૂપ પતંગોને આ આકાશમાં મોકલતાં એ પતંગો ઉરાડનારે આવી
ચતુરતા રાખવાની છે; એટલી ચતુરતાથી આ વિદ્યા અમૃતપાન જેવી થાય
છે અને અનિષ્ટ ફળ આપતી નથી.

(૮)

ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને દરવાજામાં બિહારીલાલ પેસવા જાય છે એટલે
દરવાજા તેને રોકે, અને એક હડસેલો મારી તેને ફેંકી દેવાની તૈયારીમાં
હતો એટલામાં તેણે તેનો જીરુસો સોનેવતી નરમ પાડ્યો. આગળ જતાં
ઘણા સિપાઈઓ તેને વીંટળાઈ વળ્યા તેઓ સઘળાને તેણે સોનાના પ્રસાદથી
સંતોષ્યા. પછી કેટલાએક મહેતાઓને પણ પાનસોપારી મળ્યાં. એટલું સોનું
બ્યારે વપરાયું ત્યારે તેને ખેસવાની જગ્યા મળી, અને એક સિપાઈએ માં-

હંના ઝોરડામાં કાકુર એક દર્વેશ સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં જઈ જાહેર કીધું. કાકુરનું નાક પણ પૈસા સુંધી સુંધીને ધણું તીવ્ર થયેલું હતું તેથી તેણે બિહારીલાલના પૈસાની ગંધ પારખી અને દર્વેશને થોડીવાર સમુર કરવાનું કહી તે બહાર આવ્યો. બિહારીલાલને આગળથી બહાવી મૂક્યો હતો તે પ્રમાણે કાકુરને જોતાં જ તેણે પાંધડી માથા ઉપરથી ફેંકી દીધી, અને લાંબો થઈ પગે લાગીને રડી પડ્યો, પણ રૂદનના શબ્દથી પિંગળે એવું કાકુરનું અંતઃકરણ કોમળ નહતું. તેના હૈયા ઉપર તો જુદી રીતે જ અસર થતી હતી, અને જ્યારે સોનાનો ખણખણાટ તેને કાને પડતો ત્યારેજ તે ઇન્દ્રિયદ્વારે તેના હૃદય ઉપર અસર થતી.

(૯)

ધર્મ ઉપર નીતિનો આધાર છે. કેટલાક લોક એમ ધારે છે કે નીતિએ ચાલ્યા એટલે બસ; પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. એશક નીતિ વિનાનો ધર્મ નીંદવા લાયક છે; ખરો ધર્મ નીતિ વિના હોઈ શકે જ નહિ. પણ એટલું યાદ રાખવું કે નીતિ કંઈ માણસે ઉભી કરેલી નથી, પણ પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે, અને તેથી ખરી રીતે નીતિમાન થવા માટે જગતના નિયંતા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર છે. વળી સત્ય જય પામશે અને અસત્ય હારશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ ધર્મથી જ આવે છે. લોક નિંદા કરો કે સ્તુતિ કરો, પૈસો મળો કે ન મળો, આજ જ મરણ થાઓ કે હજારો વર્ષ જીવંત પહોંચો પણ જે સત્યનો માર્ગ છે તે હું કદી પણ નહિ છોડું એવું મનનું જળ પ્રભુ ઉપર શ્રદ્ધા વિના અને એની કૃપા વિના આવી શકતું જ નથી. એ કારણથી નીતિને માર્ગે ચાલી શકવા માટે ધર્મનો આશરો લેવાની જરૂર છે. સઘળી મનુષ્ય જાતિ ઉપર બલકે આખા વિશ્વ ઉપર પ્રેમ, મૈત્રી, કૃષ્ણા રાખવી, એ ગુણો ખરા ધાર્મિકપણામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૦)

પરંતુ આટલું તો નિશ્ચિત છે કે કન્યાઓને કેવળ અશિક્ષિત રાખવામાં તેની કેવળ ભાગ્યહીનતા છે, એટલું જ નહીં પણ નવરાસના કાળમાં તેના હાથમાં તેને રસ પડે અને અવળે માર્ગે તેના મનને જતું રોકે એવો ઉદ્યોગ આપવા માટે સુવિધા જેવું બીજું અક્ષયપાત્ર નથી. જ્યાં તેને કોઈ હિતચિંતક સ્વયુદ્ધિ યોગ્ય અને સમાન રસિક મિત્ર અથવા આત્મજન મળવો અશક્ય છે એવા પ્રસંગોએ તેને અનાથ થઈ જવા ન દે એવી અને તેને મનગમતી હોઈને તેને કલ્યાણ માર્ગ બતાવે એવી શક્તિ સુવિધા વિના બીજા કોઈમાં એટલે માતા પિતામાં કે સખીમાં આવી શકે એમ નથી, અને સં-

સારસ્વ શીયાળાની અંધ રાત્રિમાં તેના શૈત્યથી થરથરતી અને અન્ધકારમાં ઢોકરો ખાતી બાળાઓના રક્ષણ માટે, ટેકા માટે, અને પ્રકાશ માટે. સુવિધા જેવી ઉંઢ આપનારી અને સુમાર્ગે દોરનારી શક્તિ અન્યત્ર નથી. આ શક્તિ આ દેશમાં મ્હોટે ભાગે આપણા શાસ્ત્રાદિકમાં છે. તેા યુગને અનુસરી કેટલીક વાતમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સહવાસમાં પણ છે.

(૧૧)

શરીરને અને મનને ઘણા સંબંધ છે. શરીરના રોગથી મન બગડે છે અને મનના દરદથી શરીર ક્ષીણ થાય છે—ને એ બેના બગડવાથી મરણ થાય છે. જૂખ્યા હોઠએ તો કાંઈ કામ કરવું સૂઝતું નથી—વિચાર કરી શકતો નથી—મંદવાડમાં બુદ્ધિ ઘટે છે—સ્મરણ શક્તિ કમજોર થાય છે. દિલ-ગીરી, ફીકર, અદેખાઈ વગેરે મનના જોસ્સાથી તેની વૃત્તિ ફરી જાય છે તે તેથી શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરના રોગના ઉપાય સહેલથી મળી આવે, પણ મનના રોગના ઉપાય મળવા મુશ્કેલ છે. વિજેગને લીધે ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો, માળાપ અને છોકરાં હેરાન થાય છે. અશક્ત વાતની ઇચ્છા રાખ્યાં કીધાથી પણ કેટલાક ગાંડા થઈ જાય છે. સડજ શોકના આવેશમાં કણકણા ઘૂટે છે, રૂવાં ઉભાં અને પેટમાં ઉનું ઉનું થાય છે, તેા અતિશે શોકથી શરીર બગડે ને મન વહી જાય એનાં શક શો લાવવો? શોકાતુર રહ્યાથી વહાલાં ઉપરથી પ્રીતિ ઉઠી જાય છે, ચીઢીયા થવાય છે, દયા અને પરોપકાર બુદ્ધિ મંદ થઈ જાય છે.

(૧૨)

મહા પુરૂષોના ચરિત્ર લખવાં જ જોઈએ. એવા પુરૂષો કાંઈ ઘડીએ ઘડીએ જોવામાં આવતા નથી. તેઓ તો પુરૂષત્વના નમુના છે, અને કુદરત એવા નમુના પ્રસંગે પ્રસંગે જ માણસોને નકલ કરવા સારૂ તેમની આગળ મૂકે છે. તેઓના મોટા કૃત્યો તથા ઉંચા મનોભાવ જણાયાથી માણસ પોતાનાં ઉંચાં કર્તવ્યો સમજે છે. જે પ્રજામાં જન્મચરિત્રો લખવાની રીત નથી હોતી તે પ્રજાને ઘણું નુકસાન થાય છે. લોકોને સારા નમુના માલમ પડતા નથી, અને તેથી પોતાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિને અનુસરી ક્ષુદ્ર ગતિ જ કર્યાં જાય છે.

(૧૩)

રાણી એકલી પુરૂષવેશે ઘોડા ઉપર બેસીને પોતાના બાપના દેશના રસ્તા ઉપર ઘણી ઉતાવળથી મુસાફરી કરતી હતી. વેશ બદલ્યો હતો તે છતાં પણ તેને કોઈની સામું જોવાની હિમત નહિ હતી. તે ધીરી રસ્તો મૂકી આડે અવળે ઢોકાણેથી જંગલ, પહાડ, તથા વિકટ રસ્તે જતી હતી; તે કોઈ પશુ ગામમાં વાસો કરતી ન હતી; પણ કોઈ જંગલમાં એકાંત સ્થળ જોઈ

ત્યા રસોઈ કરી અપોર માળતી, તથા તેવેજ ડોકાણે રાત્રે વાસો કરતી. કેટલાએક દહાડા મુઠી એ પ્રમાણે મુસાફરી કરતાં કરતાં એક મોટા અરણ્યમાં તે જઈ પહોંચી તે જંગલ ઘાણું ઘેર તથા બીહામણું હતું. તેમાં ઝાડો તો એટલાં હતાં કે ખરે અપોરે ત્યાં તડકો આવી શકતો નહિ, તથા ઝાડોની ઘટાથી ત્યાં સદા અંધકાર રહેતો. આગળ પાછળ નાના મોટા ડુંગરો હતા. પવનથી ઝાડનાં પાતરાં હાલતા તેથી ત્યાં નિરંતર શબ્દ થયાંજ કરતો.

(૧૪)

કેટલાંક પ્રાણીઓને તેઓના ઉપર બહારથી જે છાપ પડે છે તેની જાણ હોય છે; પણ તેઓથી બોલાતું નથી; માટે તેઓ એકમેકને પોતપોતાની અંદરની સમજણી જાણુ બુલ્લી રીતે બહાર બતાવી શકતાં નથી. માણસ બોલી શકે છે તે તેને પોતપોતાના કામથી જે જે દુઃખ સુખ થાય છે તે તે એકમેકને જાણુવે છે ને જેથી સુખ થાય તે રસ્તા તરફ સૌ જાણુ મહેનત કરે છે. વળી આપણી જાણુ સ્મરણુ શક્તિવડે હમેશ રહે છે ને વળી વંશપરંપરા હમેશ વધતી જાય છે; રાત્રી માણસને માત્ર પોતાની ઝુંપડી, પોતાનાં હથિયાર ને પોતાનાં ઘેરાં જાળક સંબંધીજ જાણુ હોય છે. શહેરની ઘણી ઘણી વાતની જાણુ હોય છે. રાત્રી માણસ ગમે તેવો શરીરે જોરાવર હોય ને પોતાના તીર તાકવામાં સાચો હોય તો પણ તેને શરીરે નખજો એવો શહેરી, પોતાની જાણુના બળવડે પોતાને તાબે કરે છે. સારાંશ કે જેમ જેનું વધારે જ્ઞાન અને તેથી વધારે બળ તેમ તે પોતાનાથી ઓછા જ્ઞાનવાળાથી ઉંચી પદવીએ રહી ઉંચું સુખ ભોગવે છે.

(૧૫)

કરતાં કરતાં એ થાકી ગયો, પણ શહેરનો પાર આવ્યો નહિ. લોકો એવા બેદરકાર અને ટિપ્પણી માલમ પડ્યા કે કોઈ રસ્તો બતાવે જ નહિ, ને કોઈ કદાપિ બતાવે તો એવો આડો ને ક્યાંનો ક્યાં એ બિચારો પરદેશી કૂટાયાં જ કરે. કોઈ મોટું મકાન જોયું કે એના મનમાં એમ લાગે કે આ પાદશાહનો મહેલ આવ્યો, પણ તપાસ કરતાં જાણાય કે એ તો કોઈ સાધારણ વેપારી કે મુત્સદ્દીનું ઘર છે. કોઈ ઠાક બર્યો રસાલો જતો દેખે કે ધારે કે પાદશાહની સ્વારી હશે, પણ પૂછતાં એનું નામ કોઈ દિલ્લીમાં જાણતું નથી એવો તે અપ્રસિદ્ધ નીકળે. એમ રખડતાં રખડતાં અને ભમતાં ભમતાં સાંજ પડવા આવી, પણ પાદશાહની કચેરીનો તો કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેથી પાછો વળ્યો અને ઉતારો જડતાં એટલી મુશીબત પડી કે થાકીને લોથ થઈ જઈ વગર ખાધે ને પીધે એક સાદી ઉપર જ સૂઈ ગયો.

(૧૬)

અકબર શરીરે સુદૃઢ અને રૂપાળો, ખુશનુમા ચહેરાવાળો, અને ખેલવે ચાલવે મનોહર હતો. તેની ચામડી ગોરી અને ખુદ્ધિ વિશાળ હતી. તેનામાં અંગબળ અને ચપળતા પુષ્કળ હતાં. જીવાનીમાં મદિરા પાન અને અનેક પ્રકારનાં ગળ્યાં અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો શોખી હતો, પણ એ શોખ થોડાં વરસમાં છોડી દઇ ખેડ વાતે પરહેજગાર થયો. વરસમાં અમુક દિવસે માંસાહાર કરતો નહિં. એ દિવસોનો સરવાળો કરતાં વરસમાં આશરે ત્રણ માસ થતા. તેને તત્ત્વજ્ઞાન પર ઘણી રૂચિ હતી, માટે ઉધવાનો વખત ઘણો થોડો રાખી તે ઘણીવાર આખી રાત વિદ્વાનોના સંવાદ સાંભળવા બેસતો, ને બીજી વખતે પણ તે નિદ્રાવશ થવામાં ઝાઝો કાળ કાઢતો નહિં. બીજા હરકોઇ પાદશાહે મુલકી રાજ્ય વહીવટમાં એના જેટલો સુધારો કર્યો નથી, છતાં વખતની યોગ્ય જોડણી કરવાથી તથા ઝડપી કામ કરવાની ચતુરાઈએ કરીને તેને અભ્યાસ અને ગમ્મતને માટે પુષ્કળ અવકાશ મળતો.

(૧૭)

બાળકો ભૂખથી રૂદન કરે છે. નગરમાંથી હવે અન્ન મળતું નથી; નથી મળતાં કંદ, મૂળ કે ફળ, બે દિવસ થયાં જળ પીને રહીએ છીએ. આપણા ઘરમાં ધાતુપાત્ર પણ નથી; સમ ખાવાને ઘરમાં સાબું વસ્ત્ર પણ નથી. જેમ જળ વિના વાડીનાં વૃક્ષ સુકાઈ જાય, તેમ અન્ન રસ વગર બાળકો સુકાઈ જાય છે. ઠંડથી થરથરતાં બાળકો રોઈને રાખમાં પેસી સૂઈ રહે છે; હું તેમનું દુઃખ દેખીને બળી જઈ છું. ઘર નીચાં અને ભીતો પડી ગઈ છે, તેથી ફૂતરાં બિલાડાં અંદર પેસી જાય છે. બાળકોને નખ તથા જટા વધી છે અને માંહેથી રક્ષા ઉડે છે. આપ દર્મિની ફાટી તૂટી સાદકીપર પડી રહો છો, બીજે ત્રીજે કે ચોથે દિવસે આહાર કરોછો, તેથી માંડ કાળજી બળી જાય છે; પણ હું શું કરું ?

(૧૮)

અંગ્રેજી છંદ આપણી કવિતામાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન શી રીતે વ્યર્થ નીવડે છે તે બતાવવાને આટલું વિગતમાં ઉતરવું પડ્યું. અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી છંદના પ્રાણુભૂત તત્ત્વ વચ્ચે મૂલગત ભેદનું પરિણામ જેમ અંગ્રેજી છંદ ગુજરાતીમાં આણુવાની અશક્યતામાં આવે છે તેમજ—અથવા તેથી પણ વિશેષ રીતે—ગુજરાતી છંદ અંગ્રેજીમાં આણુવાની અશક્યતામાં પણ દર્શન દે છે. આ ઉત્તરોક્ત પ્રયત્ન કેવો હસનીય થાય છે તે સર્વને અનુભવગમ્ય છે.

(૧૯)

ખાનદેશમાં દેશની શાંતિ (થવી) વધારે મુશ્કેલ હતી. બીલ (સોકો) વસ્તીનો મોટો ભાગ હતા, અને જે કે પાંચર મુલક થોડી વારમાં બળવા-ખોરોથી સુક્ત થયો, તો પણ સાતપુડા (પર્વત) ના પહાડી પ્રદેશ અને પશ્ચિમનાં રોગથી ભરેલાં જંગલો તામે કરવાનું એટલું સહેલું નહોતું. ઘણું લશ્કર રહેવા દેવામાં આવ્યું હતું, જેનું મુખ્ય સ્થળ માલેગામ હતું; ડુંગરોના ઉપર ચોક્કી રાખવામાં આવી હતી અને (બળવાના) ફાટી નીકળતાં સખ્ત શિક્ષા પામતાં. બીજી તરફ બીલ (સોકો) ને જમીન ખેડવાને લાલચ અતાવવામાં આવી. જે સમજાઓ વસે તેમને આગળથી પૈસા અને માંસી જમીન આપવામાં આવી. જે નાયકોનો પહાડી રસ્તા ઉપર અમલ હતો તેમને લવાજમ આપ્યાં. અને છેવટે બીલ (સોકો) ને તેમનું અનિયમિત લશ્કર બનાવીને કામે લગાડવાને યત્ન કરવામાં આવ્યા. (એ) માણસોની આગસુ ટેવો અને તેમની નિયમ પ્રમાણે કામ કરવાની અરૂચિથી પહેલા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. એમ છતાં સર જેમ્સ આર્કિટામ પાછળથી બીલ (સોકો) ના સ્વભાવનાં પક્કાં જ્ઞાન સાધેનાં પોતાનાં ધીરજ અને મક્કમપણાથી એક બીલ લશ્કરી ટુકડો બનાવવાને ફતેહમંદ થયા, અને ખાનદેશ ધીમે ધીમે શાંત થયો.

(૨૦)

પ્રાણી માત્ર ઉપર સમભાવ રાખી દયા કરો. દયા એ ધાર્મિક મનુષ્યોનું સામર્થ્ય અને અવલંબન છે. તમારા પર નિર્દયતા વપરાઈ હોય તો તેનો બદલો દયાથી વાળો. જેમ ચંદન વૃક્ષને કુહાડી કાપે છે તેમ તે તેને સુગંધી આપે છે. તમારાં પુત્ર પુત્રીઓને બાળપણમાં ગૃહકાર્યમાંથી થોડો વખત કહાડીને સ્વધર્મનું શિક્ષણ આપો. તમે નિત્ય વિવેક ભર્યા અને પ્રીતિયુક્ત મધુર વચનો બોલો. મનુષ્યો વિષય સુખમાં લુપ્ત થઈને પોતાની ઇદ્રિયોથી કંઈ કંઈ અધર્મ અને અનીતિનાં કર્મ કરે છે. ઇદ્રિયજીત થનારને હમેશાં સુખ પ્રાપ્ત થશે. પરમાર્થ બુદ્ધિનો કદી પણ અનાદર કરતા નહિ. જે કોઈ મનુષ્ય બીજાને દુઃખ દેતો નથી, પણ સર્વનું રૂકું ધચ્છે છે, તે અક્ષય સુખ ભોગવે છે ! અધર્મથી સુખ મેળવવાની પાપરૂપ ઇચ્છા સ્વપ્નામાં પણ કરશે નહિ. પાપ બુદ્ધિનાં માણસો કદાપિ તુરત દુઃખ ન દેખે, તોપણ વહેલાં કે મોડાં એ પાપનું ફળ દુઃખરૂપે તેમને ભોગવવું જ પડે છે.

(૨૧)

બીજે દહાડે બુદ્ધ બિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈને નગરમાં પેટા. એકવાર વિચાર કર્યો કે બિક્ષાને માટે એકદમ રાજભવનમાં જાઉં, કે ઘેર ઘેર બિક્ષા

માંગતો માંગતો આગળ વધું. પરંતુ સંધના નિયમાનુસારે ઘેર ઘેર બિક્ષા માંગવી એ નક્કી કર્યું. બીજા બિક્ષુકને જે નિયમ લાગુ પડતા હતા તે જ રાજપુત્ર અને ગુરૂ તરીકે તેને લાગુ પડતા હતા. રાજપુત્રનો ભીખારી વેશ જોઈને નગરજનો રોવા લાગ્યા. ઘરમાં અતુલ અંશ્ય હોવા છતાં એક મુઠી અનાજને માટે રાજપુત્ર બારણે બારણે બિક્ષા માંગે છે. રમણીઓના કોમળ પ્રાણમાં આવો ભયાનક દેખાવ સહન થયો નહિ, તેથી તેઓ નાના પ્રકારનાં વિલાપ કરવા લાગી. ચારે બાજુએ આર્તનાદ અને ગડબડ સાંભળીને ગોપા મહેલ ઉપર ચઢીને જુએ છે તો પોતાનો પ્રાણાધિક સ્વામી, ઉઘાડે ખજે, ખુલ્લે માથે, હલદરના રંગનું કપડું પહેરીને ઉઘાડે શરીરે હાથમાં બિક્ષાપાત્ર લઈને ધીમે ધીમે ચાલે છે. ગોપા સ્વામીની આવી મૂર્તિ જોઈને બેશુદ્ધ ચર્મ ગઈ. જે સોનાની ગાડી સીવાય કદી એક પગલું ભરતો નહોતો, મણિ મુક્તાથી જેનું શરીર સર્વદા સન્નિજત રહેતું હતું; તરેહવાર વસ્તુ વિના જે આહાર કરતો નહોતો, તે આજે માટીનું પાત્ર હાથમાં લઈને પિતાની જ રાજધાનીમાં બિક્ષા માંગવા નીકળ્યો છે ! આવો દેખાવ જોઈને કાણુ રોવા વગર રહે ?

(૨૨)

વિદ્યાના કામમાં સંપ રાખવો ઘણો જરૂરનો છે. જે વિદ્વાન થયો તેણે ફૂલાઈ ન જવું, તથા પોતાથી ઉતરતા પડિતોને તુચ્છ ન ગણવા. પડિતોની લડાઈથી પણ કુસંપે ઘર ઘાટ્યાં છે. વાદવિવાદથી પડિતોમાં ઈર્ષ્યા વધીને વિદ્યામાં વધારો થાય છે. પણ તે વાદવિવાદથી ક્રોધ અને દેવના ઘરમાં ઉતરવું નહિ. જે વિદ્વાનો સંપ થકી કામો કરે છે તેમના પરાક્રમ અલૌકિક છે. ઈંગ્લાંડ દેશની આટલી ચઢતી છે તેના કારણોમાંનું મોટું કારણ આ છે કે ત્યાં વિદ્વાનોની હજારો મંડળી છે, જેમાં તેઓ પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે અને એક સંપ થઈને નવાં કારખાનાં કાઢે છે, જે કારખાનાથકી પોતાને અને પોતાના દેશને લાભ થાય છે. જુઓ, ઈંગ્લાંડ દેશના વિદ્વાનોની રીત અને અહીંના વિદ્વાનોની રીત. અહીંના વિદ્વાનોની રીત આવી છે કે મોટા-ઘમાં બીજાઓથી જુદું પડવું. અને પોતાના મતની નવી શાળા કહાડવી. પણ એમ થવાથી દેશના લાભમાં થોડા અંશ જને છે, પણ સામસામાની ખાદ્યપીના અંશ ઘણા લખાય છે. એક વિદ્વાને બીજાનું સત્યાનાશ ન ઈચ્છવું, પણ તેને આશીર્વાદ દેવો, એકને આખર મળેલી જોઈ બીજાએ બીજવાઈ ન જવું, પણ પોતાને આખર મળે તેમ કરવાનો ઈર્ષ્યાથી (અદેખાઈથી નહિ) પરિશ્રમ કરવો.

(૨૩)

કવિ પોતાનો બધો વખત વિધાનદમાં અને સ્વદેશહિતની ચર્ચામાં જ કાઢતા. એની પાસે જે આવે તેની સાથે એજ વાત, ગ્રામ્ય વાર્તા બિલકુલ પસંદ નહોતી, અને વિદ્વાન મિત્રોનું મંડળ હોય તો તેમાં પાંચ છ કલાક સુધી પણ એવી ઉચીજ વાતચિતમાં નિમગ્ન રહેતા. એવી વાતચિતમાં ડોળ, ડમાક, કે પોતેજ બહુ બોલવું એવો સ્વભાવ જરાપણ હતો નહિ. તેમજ દુરાગ્રહથી પોતાનો વાદ પકડી રહેવો એમ પણ નહિ. સામાનો પક્ષ સકારણુ દેખે તો તે સ્વીકારવો, અને નહિ તો તેના રદિયા આપી કેવળ સત્યનોજ નિર્ણય કરવા તરફ એમનું વલણ રહેતું. આવી ચર્ચામાં કવિ એવો તો કાંઈ અજબ ઉત્સાહ નાંખતા કે તે વિષયમાં બરાબર નહિ સમજી શકે એવા સાંભળનારને પણ એનો રંગ લાગતો. વિધાનો શોખ, દેશની દાઝ, અને સ્વતંત્રતાની બુદ્ધિ એ ગુણોનો કેટલોક પાસ જે કોઈ કવિના સહવાસમાં આવતા તેને લાગ્યા વિના રહેતો નહિ. ખરે! કવિમાં સ્વાભાવિક લોહચુંબકત્વજ હતું, જે વડે સર્વના મન હરતા અને પોતાનો અંશ કોઈ બીજામાં તેની પાત્રતા પ્રમાણે પ્રેરતા.

(૨૪)

વીસમી સદીના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીની ઉન્નતીનો પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે. દુનિયામાં ચોતરફ દરેક વર્ગની સ્ત્રીની તમામ પંક્તિમાં એક નવીન બળ પ્રસરતું જાય છે. ગરીબ તેમ જ શ્રીમંત, શિક્ષિત તેમ જ અજ્ઞાન, સ્ત્રીઓને તેમની પોતાની નવિન ઉપયોગિતાનો ઉદય થતો લાગે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફની ઉત્સાહભરી પ્રવૃત્તિ દાખલ થઈ છે. દુનિયાની મહાન પ્રગતિમાં સ્ત્રીઓ પણ સહાયભૂત અને તે માટે પોતાની ભગીનીઓનો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરવા અને તેમની સુધારણા કરવા સાડ એકત્ર થવા દરેક દેશની સ્ત્રીઓ પરસ્પર આમંત્રણ કરે છે. સ્ત્રીઓની આ પ્રગતિ એક ગુભ ચિન્હ છે. કારણ કે મનુષ્યમાત્રના બંધુત્વની જે વૃત્તિ મનુષ્યનીતીમાં ફરી વળી છે અને તે અનુરૂપ છે. અમેરિકાની સ્ત્રીઓએ જે પ્રવૃત્તિ માન્ય કરી છે તે જ યુરોપની સ્ત્રીઓને ગ્રાહ્ય છે. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાંથી આખા યુરોપખંડ ઉપર એ પ્રવૃત્તિ ગઈ છે. અને એ ગતિ સાથે સાથે એનું સામર્થ્ય પણ વધતું ગયું છે. આ વિગ્રહમાં છેવટે પૂર્વની સ્ત્રીઓને એ પ્રવૃત્તિના આમંત્રણનું ભાન થયું છે. અને તેઓ પણ આ વિશાળ સૈકાના બીજા દશકામાં જે નવજીવનનો ઉદય થયો છે, તેમાં પોતાનો ભાગ બળવવા લાગી છે. ઇતિહાસમાં જોતાં થોડોક કાળ સ્ત્રીજાતીની ઉન્નતીનો આવે છે, પછી

પડતી આવે છે. દુનિયાના પ્રાચીન યુગમાં એટલે જ્યારે કિતર યુરોપ જંગ-
લીપણમાં ડુબેલો હતો ત્યારે આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને જાહેર સન્માન મળતું
તથા તે કાળની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમ જ જ્ઞાનમાં તેમનો ભાગ હતો. પરંતુ
તે પછીના સમયમાં હિન્દમાં સ્ત્રીની કીર્તિ ઝાંખી થઈ છે. પણ હમણાં તે
બાબત ફરીથી ચેતન થવા લાગી છે.

(૨૫)

આ પ્રમાણે નાની તેમજ મોટી દરેક વસ્તુમાં દેખાતી વ્યવસ્થા અને નિયમ
ઉપરાંત આ વિશ્વમાં એટલું બધું અસાધારણ સૌંદર્ય કે મનુષ્ય સૌંદર્યને સમજીને
તેનું મહત્વ વિચારી શકે યા ન પણ શકે, પણ પ્રભુ તો પોતાની રચેલી શક્તિમાં
આનંદ માનતો હોય એમ લાગે છે. વસ્તુઓમાં એટલી બધી સુંદરતા રહેલી
છે કે જે મનુષ્યની દૃષ્ટિ જોઈ શકતી નથી, અથવા તો જે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર-
થી જ જોઈ શકાય. જેમ તમે વધારે સૂક્ષ્મ તપાસ કરશો તેમ આખી સૃષ્ટીમાં
બ્યાપી રહેલી ભવ્યતા, અનંતતા, વિવિધતા, નિયમ અને સૌંદર્ય જોઈ તમે
ચકિત થશો.

*

*

*

*

જગતના વ્યવહારમાં મનુષ્યને એકલા રહેવાનું નથી એ તો નક્કી જ છે.
કોઈ પણ પ્રકારના સમાજમાં રહેવાનું છે તો તે સમાજમાં રહીને સ્વમાન
સાચવવાનું કાર્ય સહેલું વધી. પરંતુ તેમાંજ ખડ્ વીરત્વ છે. સ્વમાન સાચ-
વતાં જે કષ્ટ વેઠવાં પડે તે હિંમતથી સહન કરવામાંજ તેની ખરી કસોટી
છે; અને તેમાં વિજયી નીવડશે તેજ સમાજને સત્ય માર્ગ દોરી શકશે.
સામા માણસના હક સાચવવામાં ઘણો સ્વાર્થ ત્યાગ રહેલો છે. અને જે
આપણને પોતાના હક સાચવવાની ઇચ્છા હોય તો સામાના હક સાચવવા
એ આપણો ધર્મ છે એ વાત સમજવી કઠણ નથી.

(૨૬)

ચોદ્ધાઓ કરતાં વિદ્વાનો [કવિઓ] વધારે અમર છે. મુવેલા લેખકો
જીવતા જ છે, ત્હમના લેખરૂપે અઘપિ જીવે છે ને સર્વત્ર નિચરે છે; ચોદ્ધાઓ,
દેશના દેશ જીતનારા ચોદ્ધાઓ ખાક થઈ ઉડી ગયા છે. લેખકોએ ઉત્તમ
પુસ્તક દ્વારા કરોડો દ્રવ્યની મીલકત કરી એવા દેશ યુરોપ અને અમેરિકા
વિના બીજા નથી. અને આપણા તો ભોજ, વિક્રમ, અકબર, શિવાજી મરી
પરવાર્યા છે. માટે ઉત્તમ લેખકોના વિચારોના નિરંતર સહવાસ રાખી તે
પ્રમાણે વર્તન રાખવા મલ્લવાન થવાથી ચરિત્ર ધણું ઉન્નત, રસમય, તત્વમય,
અને વિનીત નીપજે છે. એ વાત ઉપર સર્વદા લક્ષ રાખવું આવશ્યક છે.

(૨૭)

પોતાના શોક કરતા ખીજમતદારોને શોકાતુર હૃદયથી તથા આંસુથી ભરેલી આંખો વડે છેલ્લી સલામ કર્યા પછી મેરીએ ફ્રાન્સ દેશ, જે એકલો જ તેની જીંદગીમાં ભાગ્યદેવી તેના ઉપર પ્રસન્ન હતી એવો પ્રદેશ હતો તે છોડ્યો. ન્યાંસુધી ફ્રાન્સનો કિનારો દેખાયા કીધો ત્યાંસુધી તેણે તે તરફ એકચિત્તે ધારી ધારીને જોયા કીધું, અને ભાગ્યની જે ટેકરી ઉપરથી તે નીચે પડી હતી તે આખત ઉડા વિચારમાં પડી ગઈ હોય તેવી રીતે બેસીને વિચાર કરતી, તથા પોતાના બાકી રહેલા દિવસો જે સંકટો અને આફતોને લીધે દુઃખકારક થઈ પડ્યા તે સંકટો અને આફતો કદાચ આગળથી જાણતી હોય તેમ તે વારંવાર નિસાસા નાખતી અને રડતી કે “ ફ્રાન્સ ! તને છેલ્લી સલામ ! જે દેશને હું હવે પછી કદી જોઈશ નહિ તે પ્યારા દેશ ! તને છેલ્લી સલામ ! ” રાત્રે અંધારાને લીધે તેને જમીન દેખાતી બંધ થઈ ત્યારે પણ તે કેબિનમાં ગઈ નહિ, તેમ જ તેણે ખોરાક પણ ચાખ્યો નહિ; પરંતુ તૂતક ઉપર એક કાચ મૂકવાનો હુકમ કરી ત્યાં દિવસ પાછો ઉગવાની અતિશય અધીરાઈથી રાહ જોતી તે બેઠી. આ વખતે નસીબે તેના ઉપર મહેરબાની કરી, રાતમાં તે વહાણે થોડો જ રસ્તો કાપ્યો; સવારમાં ફ્રાન્સનો કિનારો હજી દેખાતો હતો.

(૨૮)

જે આપણું અંતઃકરણ કમુલ કરે કે અમુક પગલાંમાં જનસમાજનું હિત સમાયલું છે, એટલા ઉદ્દેશથી વર્તન થાય અને માત્ર સ્વછન્દે કે નિરંકુશપણે વર્તવાનો ઉદ્દેશ ન રાખવામાં આવે તો તેવી વર્તણુકથી જનસમાજને લાભ થવાનો જ એ નિશ્ચય છે. ચારિત્ર્યની દૃઢતા એ પ્રજાની ઉન્નતિનો મૂળ સ્તંભ છે, એ ભાવના લક્ષ્યમાં રાખીને આપણાં બન્ધનો છોડવાનો પ્રયત્ન થાય તો તે નિષ્ફળ નહિ જાય. કારણકે એ બંધનો ગેરવ્યાજબી છે. તેને લીધે પ્રગતિ અટકે છે. બીજા દેશો સાથેની સ્પર્ધામાં આપણે ટકી શકતા નથી એ બંધી વાત કોઈ નાકમુલ કરતું નથી. મનુષ્યની સ્વતન્ત્રતા અને સ્વમાનની ભાવનાની સાથે આવા બન્ધનો ટકી શકેજ નહિ. જે કાળ માટે એવાં બન્ધનો મૂકાયાં હશે તે કાળ હવે જતો રહ્યો છે. હવે માત્ર ઢોંગ રહ્યો છે. વખત ઘણોજ બદલાયો છે. પ્રાચીન સંસ્થાઓ અસલનાજ રૂપમાં ફરી સ્થાપી શકવાની નથી.....આપણે ન્યાય અને વિવેકશક્તિનું પ્રમાણ લાઈને સમાજ ચલાવવાનો છે, તેને અંગે સ્વમાન, અને સત્ય બંધુભાવ, અશક્ત અને દબાયેલા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, નિડર કર્તવ્યપરાયણતા, એ સર્વ ભાવના ઉત્પન્ન થશે.

(૨૬)

આ સ્મશાનમાં કાગડા, ગીધ આદિ માંસાહારી જનાવરો ભક્ષણની લાલચે આમ તેમ ફરતાં હતાં. ભૂતપ્રેતનું તે નિવાસસ્થાન મનાતું હતું. બે ત્રણ દિવસનાં બળેલાં શબની રક્ષા ધકધકી રહી હતી, કોઈ કોઈ સ્થળે બળતાં હાડકાંના તડતડાટ થઈ રહ્યા હતા. આગળ પાછળ ઉગેલા આવળીઆ, કાંટાની વૃષ્ટિ કરી, જડ હૃદયવાળા મનુષ્યોના પગ કાચી મૃત્યુની આવશ્યકતા સૂચવતા હતા. મહાન પુરુષનું પણ અંતે આટલું જ રહે છે એવું સૂચવનાર કાળજી ખરી પડેલા આજુની પેડે ઉડ્યા કરતી હતી; તુટી પડેલા દાંત, છુટી પડેલી દંટા, છુંદાઈ ગયેલા હાથ, ખરી પડેલાં આંગળાં, નીકળી ગયેલી ખોપરી, ભાંગી ગયેલા નળા અને મહા વિષથી કઠણ થઈ ગયેલા સર્પનાં ગુંછળા જેવાં હાડપિંજર છુટે છુટે વેરાઈ જઈ સંસાર સુખને ધુળધાણી કરી દેખાડતા હતા. મત્સ્ય, મયુર, મરઘી ઇત્યાદીનું ભક્ષણ કરનાર દયા વિનાના મનુષ્યોને પણ આહીં તો જ્ઞાન મળવું જોઈએ કે બીયારા અવાચક અને અનાથ પ્રાણીની તેઓ જેવી અવસ્થા કરે છે તેવી જ બલકે તેથી વધારે વિપમ અવસ્થા એક કાળે લહેમની પણ તેવાં જ અવાચક પ્રાણી કરશે; અને જે દેહને અત્તરના લેપ ને ગુલામનાં છાંટણાં તથા ચંદનની ચર્ચા અને રેશમનાં વસ્ત્ર હોય છે તે દેહના પણ શત શત કડકા થઈ જશે, તથા લહેમનાથી પણ વિશેષ ભુખાળવો અગ્નિ તેમને ગળી જશે, ચાવી જશે, ભક્ષી જશે.

(૩૦)

તેને માત્રમ પડ્યું કે તેના મોટા સરદારો સ્થિતિ બદલાતાં ભોગ વિલાસમાં અત્યંત લપટાઈ ગયા. તેમના ખાનપાન વગેરેના શોખ અને ખર્ચની સીમા ન રહી. એક જણે પોતાના જોડામાં રૂપાના ખીલા જડાવ્યા; બીજાએ કુસ્તીના અખાડા માટે ઇજમતનીજ માટી વાપરવા માંડી અને વખતોવખત તે લાવવા કેટલાંક ઉંટોની નીમણુક કરી; ત્રીજાએ શિકાર માટે બાર તેર માછલ જમીન ઘેરી લેવાય એવી જાળો કરાવી. ઘણાએ મર્દન માટે તેલને બદલે અત્તરો વાપરવા માંડ્યાં, અને સ્નાન કરાવનારા બીજાના કરાવનારા વગેરે નોકરો સંખ્યાબંધ વધારી દીધા. એલેક્ઝાંડર (Alexander) આ અધઃપાતને એક શીલસુદ્ધની માફક વખોડવા લાગ્યો. તે તેમને કહેતો કે “ આ યશસ્વી પરાક્રમે તમે કર્યા છે અને તમને જાત અનુભવ છે કે મહા-જાત અને કસરતથી જેવી મીઠી ઉંઘ આવે છે તેવી આળસ અને જનાની-બેડાથી આવતીજ નથી, છતાં તમે આવી કઠેવો ગ્રહણ કરો છો એ ઘણું વિચિત્ર છે. વળી ઇરાની રહેણી અને મેકેડોનીયન (Macedonian)

રહેણી એ બન્નેની તમને પુરી માહિતી છે; છતાં તમે એ બેના મુકાબલાથી એટલું બેધ શક્તા નથી કે બોગવિલાસની ગુલામગિરી જેવી ગુલામગિરી નથી અને મરદાની પરિશ્રમના શોખની સાહેબી જેવી સાહેબી નથી. તમારો ધંધો સિપાહગિરીનો છે. પણ જે માણસ હાથે ન્હાવા ધોવામાં હીણું સમજે છે તે પોતાના ઘોડાની શી ચાકરી કરશે અને પોતાના હથિયાર બખ્તર કેવી રીતે સજ્જ રાખશે? તમને શું એટલું પણ સમજાવવાની જરૂર છે કે વિજયની સફલતા હારેલાઓની નકલ કરવામાં નહીં પણ ગુણ અને નીતિ અને પૌરુષમાં તેમના કરતાં કિચ્છતર જીવન સાધવામાંજ છે?” પોતાની રહેણીથી પણ તેઓને દાખલો આપવા તે મધ્યે. આ સમયે તે લડાયક કસરતો અને શિકારમાં ઘણો વખત ગાળવા લાગ્યો, અને જેખમ તથા સંકટ ખેડવામાં હમેશ કરતાં પણ વધારે ખેદરકાર બન્યો. એક વખતે એક સ્પાર્ટન એલચીની હાજરીમાં તેણે એક વિકરાળ સિંહનો શિકાર કર્યો, તેમાં એટલું સાદસ બતાવ્યું કે તે એલચી બોલ્યો, “એલેકઝાંડર! આ મૃગરા-જની સાથે તમે રાજપદની હરીફાઈ બહુ અચ્છી રીતે કરી છે.”

(૩૧)

ધર્મમાત્ર જે જે દેશકાલમાં પેદા થયા છે; ત્યાંના પ્રમંગ તથા લોક એ બેને બેધ અધિકાર પ્રમાણે રચાયા છે. એ રચના એતો એ ધર્મનું બાહ્યરૂપ છે, ને બે તે રૂપને વળગીને ધર્મની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તો આ દુનિયાનો અંત આવે ત્યાં સુધી તકરાર કરતાં પરવારીએ નહીં. પણ તેનો બાહ્ય અર્થ તથા જે ગૂઢ અર્થ છે તેને સમજીએ, અધિકારને અનુસરીને જે રચના કરવી પડી હોય તેને કાઢી નાખીએ, ત્યારે સર્વ વાત એવી રીતે સમજવાની કે તે સત્ય રૂપે એક જ જણાય. સત્ય છે તે એક જ છે, ને અનાદિ તથા અનંત છે. એ સત્યને સમજાવવા માટે અધિકાર પરત્વે યોજનાઓ થઈ છે. પણ જેને સમજવાની શક્તિ છે તે શબ્દને તથા અર્થને ગૂઢ છે, કુશકા તથા ચોખ્ખા વીણે છે, ને એમ બધે એકતા જ જુએ છે.

(૩૨)

શિષ્ય વર્ગે બહારની બધી બાબતોમાંથી મન કાઢી નાંખી માત્ર વિદ્યાભ્યાસમાં ધ્યાન રાખવું બેધએ. એ જ પદ્ધતિપર પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશમાં શિક્ષણ અપાતું. તે સમયે અરણ્યમાં કે એકાન્ત આશ્રમમાં વાસ્તીકિ, કણ્વ વગેરે ઋષિઓનાં ગુરુકુળો હતાં. ઋષિયો કુલ-પતિ કહેવાતા. એક હજાર શિષ્ય જેના હાથ નીચે અધ્યયન કરે તે કુલપતિ. આમ આશ્રમમાં રહેવાથી સંસારનાં બીજાં કાર્યોમાંથી તેમનું ચિત્ત દૂર થઈ માત્ર અભ્યાસમાં મગ્ન રહેતું

ને એથી જ તેઓ ઉત્તમ શિષ્ય નીવડતા ને સાઈ જ્ઞાનપ્રાપ્ત કરતા એટલું જ નહીં, પણ ઉત્તમ ગુરૂના સંસર્ગમાં રહેવાથી તેમના ઉત્તમ ગુણો તેઓ પ્રાપ્ત કરતા. દેશાટન અને સમુદ્રયાન જેની પૂર્વ સમયમાં મના હતી અને જે મના કરવા માટે હાલ આપણે શાસ્ત્ર બનાવનારાઓને નિન્દીએ છીએ તેનો મૂળ હેતુ વખાણવા લાયક હતો. જ્યાં સુધી વ્યક્તિના કે પ્રજાના વિચારો બંધાઈ દૃઢ અને પરિપક્વ થયા નથી, ત્યાં સુધી તેને બહારના સંસર્ગથી દૂર રહેવાની અને ઉંચી ભાવના તેને દર્શાવી હોય તેને શુદ્ધ અને બહારના સંસર્ગથી બગડ્યા વગરની રાખવાની જરૂર છે. એ જ કારણથી જ્ઞાતિઓની રચના થઈ અને હાલના વખતમાં તે તુક્કાન કરતી થઈ છે તોપણ તે સમયે તેનો હેતુ ઘણો જોયો ને વખાણવાલાયક હતો.

(૩૩)

સારા સંજોગોને લીધે વિશુદ્ધિ જળવાય તેમાં શી નવાઈ? પણ જ્યારે કાંસીને લાકડે પણ વિશુદ્ધિ જળવાય, જ્યારે જગત બધું બદલાઈ જાય ત્યારે પણ તે જળવાય, જ્યારે મિલકત બધી લુપ્તાઈ જાય, જ્યારે દુષ્ટ દુસ્મનના કેદખાનામાં સડતા હોઈએ; જ્યારે એક તરફ આખી દુનિયા અને બીજી તરફ આપણે એકલા હોઈએ છતાં પણ વિશુદ્ધિ જળવાય ત્યારેજ ચારિત્રની ખરી ખુબી કહેવાય. સંજોગને આધારે સાઈ રહેવું એમાં વિક્રમ નથી. એમ તો કેદખાને પડેલા કેદીને કાંઈક કાંઈક પવિત્ર જીવન ગાળવું પડે છે. તેઓ ગમે તેટલા લુચ્ચા કે બદમાશ હોય તો પણ બંદીખાનામાં તેઓ દારૂ પી શકતા નથી, જુગાર રમી શકતા નથી, વ્યભિચાર કરી શકતા નથી, અને એવાંજ બીજાં પાપો કરી શકતા નથી, તેથી શું તેને શુદ્ધ ચારિત્રવાળા કહેવા ?

(૩૪)

ઇતિહાસિકના સંબંધમાં જેટલો દુસ્મનોએ વાકક્ષેપ મુક્યો છે અને મિત્રોએ શ્લાઘા કરેલ છે, તેટલો બીજા કોઈ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મહાન સુજ્ઞાનની જવલે જ છયોઈ થયેલ હશે. તેમ છતાં એવો રાજકર્તા ભાગ્યેજ થયેલ હશે. જગની કીર્તિ આ રાજ્યકર્તા જેટલી ભાવિક પ્રજાના સર્વઃઅનુમોદને નિર્ણય થયેલી હશે. તેમની અસાધારણ દીર્ઘ કારકીર્દી અને સહવર્તનની સંગીન સુખસુદા સઘળા દુરાગ્રહને વશ કરતા અને ગુણાપવાદીઓને તેમના અપવાદોનો મોટો ભાગ કમી કરવાની સરજેરી કરવાને શક્તિમાન હતા. તખ્તનસીન રાજ્યકર્તાઓમાંથી કોઈ પણ તેમનાથી મનોબળ, દૃઢતા, ઔદાર્ય, કુશાગ્રબુદ્ધિ, જાગૃતિ અને વક્તવ્યમાં સર્વોપરી નિવડ્યા નથી. તેમના નાલે-શ્રીઓએ, કંઈક તેમનાં સ્તોત્રોથી, રાજ્યકીય પક્ષે અને વધારે નવાઈ જેવું

એ કે ધાર્મિક શત્રુવટ હોવા છતાં, તેમના સંબંધમાં મતાનુભેદ વગરનો અભિ-
પ્રાય પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેમનું વર્તન કમકડક, સહેજ ઓછું રોઆપવાળું, વધારે
સાત્ત્વિક અને રૈયત પ્રત્યે લાડકીય અપેક્ષિત હતું. તેમણે પોતાના મનોબળથી
મુક્તિ પાસીઅતો જાણમાં રાખી પરાક્રાષ્ટાએ જતાં અટકાવી હતી. તેમનું
શૌર્ય અવિચારથી, કરકસર અર્થકામથી, મૈત્રી રાખરખાવતથી અને ચપલ
સ્વભાવ રાજ્ય લોભથી વિરક્ત છે; તો પણ તેઓ પોતાની જાતનું નજીવી
ખામીઓ જેવી કે શ્વાધાની ઉત્કંઠા, પ્રેમ સંશય, સૌંદર્યતાંની હરીફાઈ અને
ગુસ્સાના ગુસ્સાથી સમાનકાળજી અને સમાન વિજયથી રક્ષણ કરી શક્યાં નહોતાં.

(૩૫)

ગુજરાતની જાહેજલાલીપર અંધકારના, વિસ્મરણના, પરાધીનતાના થર
પર થર ચઢ્યા છે. ગુર્જર ભૂમિમાં સ્મશાનની નીરસ શાન્તિ છે, છતાં અ-
હીઆંજ જીવન્ત ઇતિહાસના પ્રસંગો પ્રકટ્યા હતા; દુકાળે દુભાતાં આજ
ખેતરોમાં ભરચક્ક પાકે, નામનાં બની રહેલાં વનોની પહેલાંની ગંભીર ઘટાએ,
સુકાઈ જતી સરિતાનાં ઉછળતાં જળે, એક વખત ગુડું જીવન જોયું હતું,
વિજયી વીરોની ચ્લુહાક સાંભળી હતી, સત્તા ને ભક્તિના ભાવો અનુભવ્યા
હતા. ગુજરાત એ મહાવૃક્ષ છે. તેનાં મૂળોમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો કર્મયોગ
છૂપાયો છે; તેનાં ડાળે નર્મદા ને ગાંધીઓની કુંપળો ફૂટી છે.

*

*

*

*

પોતાનું કાંઈ હીત ન હોય, પોતાની નામનાનો સીધો માર્ગ પણ પ્રાપ્ત
થવાનો ન હોય, અને તેથી વિપરીત પક્ષે અનેક સંકટો સહન કરવાનાં
પ્રત્યક્ષ હોય છતાં એ પંથમાંજ વિચરનાર મનુષ્ય ક્વચિત્ જ મળી આવે
છે. શ્રીમાન્ શંકરાચાર્ય સ્વામી તેવા મહાપુરૂષોમાંના એક ગણાય છે, અને
મહાત્મા ગૌતમમુદ્ધ પણ એજ કોટીના મનુષ્ય છે. પણ તેવા મનુષ્યની ગ-
ણત્રી ગણવાને આંગણીપરના વેદાંજ પૂરતા છે. તેમના જીવનની શરૂઆત
આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે કેટલીક વેળાએ તો આપણને અસંભવ જ-
ણાય તેવી બાબતમાંથી પ્રકટ થયેલી જણાય છે; પરંતુ મહત્તાની ખીના તેજ
છે! એક મનુષ્યના શબ્દને જોવા માત્રથી રાજપાટનો ત્યાગ કરીને કોઈ મનુ-
ષ્યને સન્યસ્થ ધારણ કરવાની અને પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ શું છે તેનો નિશ્ચય
થવાની ઘટના બની હોય તો તેનું પહેલું અનુપમ દષ્ટાન્ત ગૌતમમુદ્ધનુંજ છે.

(૩૬)

ખુશામત એ એવું ખરાબ વ્યસન છે કે તેથી તેને ભોગવનાર તેમ જ
ભોગવાવનાર ખેડ પાયમાલ થાય છે. ખરી પ્રીતિ, ખરી આપણ, ખરી ખુ-

શામત તમારાં પોતાનાં જ અંતઃકરણ પાસેથી જ પામે; પરમ શોર્યથી અંતઃકરણની સૂચના પ્રમાણે જ આચરણ રાખે એટલે લોકપ્રિયતા, માન, આબરૂ, બધું એની મેળે આવશે. લોક એ પંચરંગી કલ્પના માત્રનું જ નામ છે. એમાં સત્ય કે સ્થિર કશું નથી. આજ એક વાત, કાલ બીજી, વળી ત્રીજી, એમ લોકમાં અનેક રંગ જણાય છે. પ્રતાપી હરિશ્ચંદ્રને કઠિયારો થઈ, ભાર ઉપાડતો જોઈ, સ્ત્રીને વેચી નાંખતો દેખી, છેવટ સ્મશાનમાં કાંટીયાં ભેગાં કરતો નિહાળી ક્રિયા લોકને એમ નહિ થયું હોય કે આ ગાંડો સત્યમાં બે-વક્કર થઈ ગયો છે. શામાટે જરાક જૂઠું ખોલતો નથી કે આ પીડા પતે! પણ એ મહાત્માનું મહાત્મ્ય એની દૃઢ વૃત્તિમાં અને લોકની પણ વિરૂદ્ધ વર્તવામાં જ પ્રકાશી રહ્યું છે. સત્યપરાયણ શૌર્યવાનને લોકો ગાંડા ગણે છે, પણ ગાંડપણ એ કોઈ કોઈવાર ડાહ્યાપણની નિશાની હોય છે. એક જ ચીલે ચાલ્યાં જનારાં હજાર બકરાંથી જૂદો પડી, જૂદો માર્ગ શોધનાર સિંહ સર્વને ગળવી શકે છે, મનોનિગ્રહ યુક્ત દૃઢ વૃત્તિવાળાં માણસ હમેશાં લોકને મન ગાંડા જ હોય છે, પણ એ ગાંડાઈ જ આ વિશ્વના તત્વવેત્તા, શોધક, કવિ, પંડિત, સર્વના ખમીરનું તત્વ છે-વિશ્વનું ભૂષણ છે.

(૩૭)

બાળક છે તે તેનાં માતા અને પિતાનાં શરીર, ને મનની યથાયોગ્ય પ્રતિમા છે. એવી પ્રતિમા પેદા થાય છે ત્યારે માતાપિતાના હર્ષમાં કશી મળ્યા રહેતી નથી, પ્રેમનું સાર્થક થવાથી તે પ્રેમ સહસ્ત્ર ગણો વૃદ્ધિ પામે છે, ને બાળકને જોઈ એ પ્રેમ ઉભરાયાં કરે છે. ઘણે ઠેકાણે બાળક સ્ત્રી જાતિનું હોય કે પુરૂષ જાતિનું હોય તે ઉપર માબાપ પોતાના હર્ષને આધાર રાખે છે, પણ મનુષ્ય સ્વભાવ એવો નથી કે પોતાના બાળકમાં એવો તદ્દાવત રાખી એક કરતાં બીજાને વધારે વહાલું કે અગત્યનું ગણે. જે નિર્દય લોક છે, જેનામાં પ્રેમ કે દયાનો છાંયો નથી ને તેથી જે પશુ જેવા જ છે તે આવા વિચારમાં પડી ખરું સુખ ભોગવવાનો અવસર વણસાડી નાખે છે. બાળક થવું એજ માબાપના હર્ષની પરાકાષ્ઠા છે, માબાપના જીવનો સાર છે, જે પ્રેમથી લભ થયું છે તેનું ફળ છે, એ બાળકના ઉત્પન્ન કરનારનો ધર્મ છે કે તેને સાચવવું, તેને પોષવું, તેને મોટું કરવું, તેને શરીરથી, મનથી અને આત્માથી વિશુદ્ધ રાખવું અને એમ આ જગતમાં સ્વતંત્ર રીતે તેને વ્યવહાર કરતાં શીખવવું. વ્યવહારમાં પણ તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્ય નીવડે, ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરૂષ કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્ત્રી નીવડે, એવું તેને કરવું, એ માબાપનું જ કામ છે. અવતરે ત્યારથી બાળક માતા પાસે જ રહે છે, તે ગમે

તેટલું મોટું થાય તોપણ બાળક સ્વાભાવિક રીતે માતાની પાસે કોઇ અ-
લોચિક પ્રીતિભાવથી નમતું રહે છે. બાળકનાં મનને અને આત્માને તેમ તેના
શરીરને શુદ્ધ માર્ગે ચઢાવવાનું મુખ્ય કામ માતાનું છે ને તેથી જ બાળક
આગળ જતાં જેવું નીકળે તેનો યશ અપયશ બધો માતાને શિર છે.

(૩૮)

આં તે વેળાએ સખ્ત ઉનાળો હતો તેથી હું થાકીને જમના નદીના
કિનારાપર બેસીને પાણીની લહેર અને તરંગોની મઝા જોતો હતો. ચારે
બાજુ ઉપરની મંદમંદ સુગંધવાળી શીતળ હવા શરીર ઉપર આવ્યાથી શરીર
થંડું થઇ ગયું હતું. આકાશ તરફ નજર કરી જોડું છું તો હીરાના કટકાની
પેડે એક પછી એક તારા નિકળતા હતા. ઝાડો ઉપર પક્ષિઓ જાતજાતના
શબ્દ કરતાં હતાં તે પણ ધીરે ધીરે ચુપ થયાં અને મનુષ્યોના ધરમાંના જે
ચિત્ર વિચિત્ર શબ્દો સંભળાતા હતા તે પણ બંધ થઇ ગયા. એટલામાં સર્વ
કષ્ટોને દૂર કરનારી અને સંતાપને મટાડનારી નિદ્રાદેવી સઘળાં પ્રાણીઓની
આંખમાં આવીને ઘણા કલેશોને શાંતિ આપવા લાગી. એવા અપૂર્વ સમયમાં
હું એક પથરની લાદી ઉપર બેસીને આકાશ તરફ નજર કરીને જગતનું
કાર્ય, કારણ, મુખ દુઃખ, ધર્મ અધર્મ એવા બીજા કેટલીક જાતના વિચારો
કરતો; પાણીનો કળકળ અવાજ, ઝાડના પાંદડાનો શરશર શબ્દ અને થંડા
પવનની મંદમંદ સુગંધ આવવાથી મારા મનની સઘળી વૃત્તિઓ ધીરે ધીરે
અવસન્ન થઇ ગઇ. અને નિદ્રાદેવીએ મારી આંખમાં પ્રવેશ કરી આંખના દ-
રવાજા બંધ કરી દીધા.

*

*

*

*

“ કર્તવ્યનું ખરું બળ ઉત્સાહમાં જ છે. ” ખરેખર, કાર્ય કરતી વખતે
ઉત્પન્ન થતા મનના ઉત્સાહમાં કોઇ પણ અતુલ શક્તિ રહેલી છે, કે જે શક્તિ
કર્તવ્યના માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોના મોટા સમુદાયને ક્ષણવારમાં વિખેરી નાંખે
છે, નિરાશાના અંકુરને સમુજગા છેદી નાખે છે, કાર્ય સફળ થવાની આશાનાં
કિરણો ફેંકીને આશ્વાસન આપતાં કર્તવ્ય સાધનના પરિશ્રમને દૂર કરી મનને
શાંતિ ઉપજાવે છે, મુશ્કેલી ભરેલા કાર્યની પણ સત્વર સિદ્ધિ કરી આપે છે,
અને તેથી અનુપમ આનંદ પ્રવાહ પ્રચલિત થાય છે; એટલું જ નહિ પણ
મોટાં મુશ્કેલી ભર્યાં કાર્યો કરવાનું માનસિક બળ અર્પે છે.

(૪૦)

આ અંગ્રેજ સ્ત્રીની ધીરજવાળી બરદાસ અને સંભાળથી ધાયલ થય-
લાઓને એટલો બધો આરામ મળ્યો કે તેઓ તેનું વર્ણન કરી શક્યા નહિ.

રાત્રે પોતાના બિછાના પર તેની છાયા પડેલી દેખતા કે તરતજ ચોક્કાઓ તેનું કલ્યાણ ધ્યાનમાં લે છે તે સ્ત્રી કહે છે કે “ શુદ્ધ હિંમત, સહનશીલતા, ધૈર્ય, સદ્બુદ્ધિ, શાંત રીતે દુઃખ વેઠવાની શક્તિ, આ ગુણો સાધારણમાં સાધારણ અંગ્રેજ ચોક્કાઓમાં પણ યુદ્ધમાં જોડલા જોવામાં આવે છે તેના કરતાં કઈ પ્રજામાં વધારે દેખાય છે ? બીજા માણસો મરજીમાં આવે તેમ કહે, પણ મારો તો અભિપ્રાય એવો છે કે સધળા પ્રકારનાં તપ, ઉપવાસ વગેરેમાં જોડેલા ખરો ધર્મ રહ્યો છે તેના કરતાં જે મનુષ્ય પોતાનો વખત, શક્તિ, અને જરૂર પડે તો જાંદગી પણ, કંઈપણ પરકલ્યાણ માટે, રાજ હિતને અર્થે, સ્વદેશ હિતને અર્થે કે સ્વસૈન્યના હિતને અર્થે અર્પણ કરે છે તે પુરૂષ વધારે ખરેખર્સ ધર્મ-કૃત્ય કરે છે; અને અમે સ્વાર્થ તથા નુકસાન વેઠીએ છીએ એમ કહ્યા વગર આવી રીતે આત્માર્પણ કરવાની વૃત્તિ જેવી સાચી ઈંગ્લંડમાં જોવામાં આવે છે તેવી બીજે કોઈ ઠેકાણે દેખાતી નથી. ”

(૪૧)

મજુરી કરી પેટ ભરનાર માણસને મજુરી લાભકારક છે કે હાનીકારક છે, મજુરીમાં સુખ છે કે દુઃખ છે એ વિષે લુ મિલર કરતાં બીજે કોઈ વધારે જાણે એમ નથી. તે પોતાના અનુભવથી કહે છે કે કઠણમાં કઠણ કામ પણ સુખદાતા છે, અને જાત સુધારાનું સાધન થઈ પડે છે. ખરા દિલની મહેનત માણસનો મોટામાં મોટો ગુરૂ જાણે; અને મહેનતનું સ્થળ એ ધર્મશાસ્ત્રની શાળાથી બીજે નંખરે અતિ ઉચ્ચ પ્રતિની શાળા સમજવી. શ્રમરૂપી શાળામાં માણસ કેળવાય છે, તેથી જગતમાં ઉપયોગી થઈ પડવાની તેનામાં ગતિ આવે છે. જાત ઉપરજ ભરોસો રાખવાથી માણસમાં સ્વતંત્રતાથી રહેવાની શક્તિ ઉગે છે અને આગ્રહથી મંડ્યા રહેવાની આદત આવે છે. વળી, તેનો એવો પણ અભિપ્રાય હતો કે, કાળીગર બોલોને પોતાનો ધંધો કરવાથી એવા પ્રકારની કેળવણી મળે છે કે પદાર્થોનો નિરંતર પ્રત્યક્ષ અને વ્યવહારિક અનુભવ થવાથી તેમની અવલોકન શક્તિ સારી પેઠે ઉદ્દીપન થાય છે, અને જનસમૂહના સંસર્ગથી જન સ્વભાવનો ઘણો સત્ય અને સૂક્ષ્મ અનુભવ થાય છે, તેથી કરીને આ ભવસાગરમાં તેઓ આગળ ચાલવાને વધારે લાયક થતા જાય છે.

(૪૨)

પણ આ નિયમમાં એક જાણવા જેગ અપવાદ છે. જેને નૈતિક પ્રતિભા કહીએ તેવા બનાવ કોઈ વખત દર્શન આપે છે. જેવી રીતે કેટલાક બુદ્ધિ-

જાળી પુરૂષો પોતાની પારસ્થિતિ કરતાં બહુ આગળ પડતા જન્મે છે, તેમ પ્રસંગોપાત એવા પુરૂષો પણ દર્શન આપે છે કે જેઓ પોતાના જમાના કરતાં નીતિના વિચારોમાં ધણાજ આગળ વધેલા હોય છે. તેઓ પોતાના સમય કરતાં ધણુજ આગળ પડતું નીતિનું ધારણુ બાંધે છે, નિષ્કામ સદ્ગુણ, વિશ્વપ્રીતિ અને સ્વાર્પણનાં વિચાર ખીજ ચોતરફ વેરે છે, અને તે એટલાં બધાં આગળ વધેલાં હોય છે કે જાણે તેને જમાનાના પવન જોડે કાંઈ સંબંધ ન હોય તેવું લાગે છે. વળી તેઓ દરજે વિષે તથા કાર્યના ઉદ્દેશ વિષે એટલા ઉચ્ચ વિચારો હસાવે છે કે ધણા લોકોને તે હવાઈ કિલ્લા જેવા લાગે છે, આમ છતાં તેમના ગુણોત્કર્ષની લોહચુંબક જેવી આકર્ષક શક્તિની સમકાલીન પુરૂષોપર જખરી અસર થાય છે. તેઓમાં નવો ઉત્સાહ જાગે છે, અનુયાયીઓનું મંડળ ઉભું થાય છે, અને પરિણામે ધણા લોકો પોતાના સમયની નૈતિક દશાથી મુક્ત થાય છે. પણ આવી અસર અલ્પાયુધી હોય છે. થોડા વખત પછી ઉત્સાહ નાશ પામે છે, આસપાસના સંજોગોનું બળ ફરી વધે છે, શુદ્ધ આસ્થા સ્થૂલરૂપ ધારણુ કરે છે, તેનાપર પ્રતિકુલ વિચારોનો કાટ ચડી જાય છે, પછી તે સ્થાનબ્રષ્ટ થાય છે, ને વિકાર પામે છે. એટલે તેનાં પૂર્વ લક્ષણુ છેવટે અદશ્ય થાય છે.

(૪૨)

‘સોશિયલ સર્વિસ લીગ’ ને સ્થાપવાના હેતુમાંનો એક હેતુ સ્વયં સેવકોનું એક મંડળ ઉભું કરી, આપણા યુવકોને અનુભવી આગેવાનોના શિક્ષણ મુજબ પોતાને રચતું સાર્વજનિક કામ કરવા સમર્થ બનાવવાનો છે. લીગે હાથ ધરેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં કામ ઉપાડી લેનાર યુવકોની એક સારી સંખ્યાની સહાયની જરૂર છે. જે સ્વયંસેવકો આનંદથી નમ્રપણે આત્મભોગ આપીને કામ કરે એટલું જ નહિ, પણ એવી નીપૂણતાથી કરે, જેથી પૈસા તેમ જ શક્તિના ઓછામાં ઓછા વ્યયથી કામ પરિપુર્ણ થાય. હમણાં કેટલાક પ્રસંગોમાં યુવાન સ્વયંસેવકોએ એકત્રતાથી જે કામ બળબળું છે તે પરથી એમ માલૂમ પડ્યું કે તેમને આપણા અગ્રેસરો તરફથી શિક્ષણ મળે, ને માર્ગ દર્શાવવામાં આવે તો પોતાના બહેન બંધુઓ માટે તેઓ સાર્વજનિક કામ સારી રીતે કરે. અમારો અનુભવ એમ સુચવે છે કે આ એકત્ર થયેલા સ્વયંસેવકોનું સાર્વજનિક કામ માટે એક જથ્થકનું મંડળ કરવું.

(૪૩)

આથી પાસ રામની પીડાની કાંઈ સીમા રહી નહિ. સીતા જેમ સાદાં વસ્ત્રાલુપણુ રાખી મહાદુઃખે કિવસ ગાળતાં હતાં તેમ રામ પણ

અતિ વિકટ વેદના વેડતા હતા. એવામાં શંખુક નામે શ્વર દંડકામાં તપ કરતો હતો તેને લીધે એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળ મૃત્યુથી મરી ગયો; તે બ્રાહ્મણે આવી રામને ફરીયાદ કરી તે ઉપરથી રામ એ શ્વરને હણવા ગયા. શ્વરને રામને હાથે હણતાં મોક્ષ થાય એવો શાપ હતો એટલે તેને તે લાભ થયો, પણ રામને તો દંડકારણ્યના પરિચિત પ્રદેશો જોઇ પૂર્વનાં વનવિહારાદિ સંભળતાં સીતા સાંભરી, અને બહુ દુઃખ પેદા થયું. એ સમયે પૂર્વ સખી વાસંતીએ આવી રામને આશ્વાસન આપતાં પણ એવાં માર્મિક વચનોથી વિધી નાંખ્યા કે એમની અંતવેદના બહુ વધી.

(૪૪)

યુરોપના લોકો જ્ઞાનવૃદ્ધિને માટે યાત્રાની કેટલી જરૂર સમજે છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાશે. ધણું વર્ષથી ઇંગ્લાંડમાં એવો ધરો છે કે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી છોકરાને યુરોપની યાત્રા કરવા મોકલવો, અને વધારે શક્તિ ન હોય તો પણ ફ્રાન્સ તથા ઇટાલીમાં તો ફરી આવે જ. બીજા દેશમાં પણ એવી તરેહની રીત હતી. આગગાડી વગેરેની મદદથી મુસાફરી જેમ જેમ સહેલી થતી ગઈ તેમ તેમ વધારે દૂરની મુસાફરી કરવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થતી આવી છે. હાલ વિદ્યાર્થીઓએ યુરોપની જ યાત્રા કરવી એ બસ ગણાતી નથી, અને ઉત્સાહી પુરૂષો અમેરિકા, હિંદુસ્તાન, આસ્ટ્રેલિઆ, વગેરે દુનીઆમાંના બીજા મુલકોમાં પ્રવાસ કરી આવવાની હોંશ રાખે છે. કેળવણી પરિપૂર્ણ કરવાને આખા જગતની યાત્રા થાય તો સાફ એમ વિદ્યાર્થીઓ સમજે છે, અને કેટલા તે પ્રભાણે કરી પણ આવે છે. એવાને ઉત્તેજન આપવાને સાફ તથા તે યાત્રાનું પરિપૂર્ણ ફળ પ્રાપ્ત કરાવવા સાફ ફ્રાન્સમાં એક મંડળી ઉભી થઈ છે, તે મંડળીએ એવી ગોઠવણ કરી છે કે એકના એક સારા વહાણમાં ચાલ્યે તે વિદ્યાર્થી થોડે ખર્ચે એક વર્ષમાં જગતની યાત્રા કરી આવે. એ સભાએ વળી દુનીઆના બધા ભાગોમાં પ્રખ્યાત પુરૂષોની વગ મેળવી છે તેથી તેમનું બલામણુપત્ર લઈ જનારને એવો સમાગમ મળે છે કે તેઓને જોઈતું જ્ઞાન ઉત્તમ પાત્રદ્વારાએ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

(૪૫)

ધર્મનીતિનું જ્ઞાન તથા વિદ્યાનું જ્ઞાન એ બે ઉપર હરેક દેશની સુધરાઈ આધાર રાખે છે. એ બે વાત થકી માણસો બીજાં પ્રાણીઓના સંબંધમાં પોતાની સ્થિતિ કેટલી ઉચી છે તે જાણે છે; પોતાના પેદા કરનારને ઓળખે છે; જગતમાં સઘળી ચીજો સંપત્તીને રહેલી છે એમ જોઈને, પોતે પણ

કલેશ ટંટા દૂર કરી સલાહસંપન્ન રહે છે; દુર્ગુણ સદ્ગુણ ને પાપપુણ્ય શું છે તે સમજે છે; અનેક વસ્તુના ઉપયોગ કરી જાણી જીવતાં સંસારમુખ ભોગવી મરણ પછીના મુગતિ-સ્વર્ગ-મોક્ષનાં આશા મુખમાં રહે છે.

*

*

*

*

પછી અમેરિકન આગેવાનો પોતાના નવા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી તેને દઢીભૂત કરવાના ઉદ્દેશમાં મળ્યા. રાજ્યમાં સર્વત્ર નાશ દેખાતો હતો; ખેતી વેપાર બંધ હતાં ને રાજ્યને બારે દેવું હતું. તેઓએ સારા સારા ધારા બાંધ્યા અને સને ૧૭૮૭ માં સર્વ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની એક મોટી સભા ફિલાડેલ્ફિયામાં ભરી વેશિંગટનને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના વ્યવસ્થા નિયમ ઘડી કહાડનાર મંડળીનો મુખ્ય કીધો. તેણે તે કામ સારી રીતે બજાવ્યું. સને ૧૭૮૮ માં તેને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો પહેલો પ્રમુખ સ્થાપવામાં આવ્યો. સને ૧૭૯૩ માં બીજાવાર તેને તે પદ મળ્યું અને જે બુદ્ધિને જે નિર્દોષપણું તેણે લશ્કરી કારકીર્દીમાં દેખાડ્યું હતું તે તેણે રાજ્યના પ્રમુખ સત્તાધારીની કારકીર્દીમાં પણ દેખાડ્યું.

(૪૬)

જગન્નાથ પંડિતને પોતાના પરાક્રમનું એવું અભિમાન હતું કે તેણે પોતાના પ્રસિદ્ધ રસગંગાધર નામના ગ્રંથમાં દર્શાવેલો આપવા માટે પણ પારકાં કાવ્ય લેવાં ઠીક ધાર્યા નથી, ને તેમણે લખ્યું છે કે “કસ્તુરી ઉત્પન્ન કરી શકે તેવો મૃગ શું પુષ્પના ગંધને સેવશે ?” પારકા ઉપર આધાર ન રાખવામાં ખરો પુરુષાર્થ સમજી, રાજમુકુટ તજી ખાખમાં રમતાં શ્રી ભત્રહરિએ કહ્યું છે કે “ગંગાના તરંગની ઝીણથી શીતલ થયેલાં હિમાલયનાં સ્થાન શું લય પામી ગયાં છે, કે મનુષ્યો અપમાનયુક્ત પરપિંડ ઉપર આશક્તિ ધરી રહ્યાં છે ?” સંસારમાં વસવું તો પોતાના જ બાહુબલે પ્રાપ્ત કરેલા ઉપર સંતોષ રાખવો, ને તેમ થઈ શકે તો પારકાના ઉપર આશા રાખી પડ્યાં રહેવા કરતાં સંસારમાંથી જતાં રહેવું. ને ફલ ફલ ઉપર નિર્વાહ કરવો તે સાંઝ, એમ એ કવિનો લખવાનો હેતુ છે. આવી વૃત્તિના માણસોએ જ જગતને ધણામાં ધણો ઉપકાર કર્યો છે તેમ પોતાના નામ અમર કર્યા છે.

(૪૭)

નામદાર ગવર્નર સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ગયા મંગળવારે મળેલી મુખ્યમંત્રીના શ્રીમંત અને આગેવાન શહેરીઓની જાહેર સભાએ પશ્ચિમ હિંદનાં બાળકોના રક્ષણ માટે એક મંડળીની સ્થાપના કરી છે. આ મંડળીની આપણા શહેરમાં કેટલી જરૂર છે તે એ મંડળીના ચેન્કોએ બહાર પડેલા તેના હે-

તુઓ ઉપરથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ. એ ઉપરાંત નામદાર ગવર્નરે જે કારણો રજુ કર્યા છે તે અતિશય સંગીન છે એટલું જ નહિ પણ જે લોકો અત્યાર સુધી પોતાની ફરજ બજાવવામાં પહોંત પડ્યા છે તેમને જાણત કરવાને કામ લાગે એવાં છે. આપણા મજૂર વર્ગની સ્થિતિનો જે ચિતાર તે નામદારે રજુ કર્યો છે તે હૃદયભેદક છે, તોપણ તેવી સ્થિતિથી વાકેફ થવા માટે તેમના માલિકોએ ભાગ્યેજ તસ્દી લીધી છે એમ જણાવવામાં કશું ખોટું નથી.

*

*

*

*

તેણે એવી યુક્તિ રચી રાખી હતી કે પોતાની સાથે ચંદ્રપ્રભાનાં એકદમ લાભ કરવાને બદલે તેને પોતાનીજ જાતના પણ કોઈ બીજા માણસ સાથે ગ્રામ રીતે પરણાવી દેવી અને તે પરણનાર નિર્ધન શોધવો કે દ્રવ્યની મોટી લાલચે પોતાની વૃત્તિને અનુસરીને પોતે કહે તેમ કરવા હા પાડે. પછીથી તે માણસને દેશપાર કરવો એટલે તેનો પતો લાગે નહિ, અને થોડા મહિનામાં વાત જરા વિસારે પડે એટલે તે તેની સ્ત્રીને નિરાધાર મુકીને નાસી ગયો છે એવું કારણ બતાવી ચંદ્રપ્રભા પાસે તેની સામે છૂટાછેડાનો દાવો કરાવવો. પછી મહારાણા સાહેબને કાલાવાલા કરીને એવી નિરાધાર ગરીબ સ્ત્રીના કલ્યાણને માટે જ તેની સાથે પોતાનાં લાભ કરવાની સંમતિ મેળવવી.

(૪૮)

અરે ભગવાન તું કીડીનો કુંજર, તથા તરણુનો મેરૂ કરી શકે છે. તારી ગતિનો પાર કોઈ પામતું નથી. આ પ્રમાણે બોલતો બોલતો એક માણસ રાજનગરના સરિયામ રસ્તાપર જતો હતો. તે બીચારો મહાસંકટમાં આવી પડ્યો હતો. જે રાજ્યમાં અમુક કોમ ઉપર દ્રવ્ય, જ્યાં ઇનસાફનો કોટો પૈસાવડે ગમે તેણી ગમ નમે, ત્યાં માણસ નિર્દોષ છતાં પોતાના જન-માલની મોટી ધાસ્તીમાં રહે એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નહતું. ધાસ્તીમાં તો શું પણ એના મનમાં નક્કી હતું કે જો આ પ્રસંગે ઘટતા ઉપાય કરવામાં આવશે નહીં, તો વધારે દહાડા જીવવાની આશાજ રાખવી નહીં. પણ પરમેશ્વરની મહેરબાનીથી એવા અન્યાયી જુદા રાજ્યમાં શિક્ષાથી બચવાનો એક મોટો ઉપાય હોય છે અને જ્યાં સુધી તે ઉપાય કરવો આપણા અખતીઆરમાં હોય છે ત્યાં સુધી જાંદગી સલામત છે એમ કહી શકાય છે. એ ઉપાય પૈસો છે. “જર ચાહે સો કર;” એ કહેવત કેટલીક વાતોમાં ખરી પડે છે.

*

*

*

*

અગર જે આસ્માન તુડી પડે, અગર ધરત્રી રસાતાળ જાય, અગર પાદશાહ ખેતે અથવા તેથી પણ વધારે ખુદ ચરમેશ્વર મારી પાસે આવી એ માગણી કરે તોપણ હું તેને ખુશીથી તો કદી આપું નહીં-હવે મને કંઈ માણસનો ડર રહ્યો નથી. મહેં માફ સર્વસ્વ ખોયું છે. હવે મારી પાસે જવાનું બાકી રહ્યું નથી, માટે ના, ના, એમ કદી થનાર નથી. જ્યાં લગી આ ઘટમાં પ્રાણ છે, જ્યાં સુધી આ શરીરમાં રૂધીર વહે છે, જ્યાં સુધી તલવાર પકડવાને આ હાથ સલામત છે ત્યાં સુધી એ વાત કદી બનવાની નથી.

(૪૯)

કોઈ એક લેખક કહે છે કે, “ જગતમાં જે કોઈ સર્વોત્તમ છે તેની પ્રાપ્તિ માટે આપણે હંમેશાં આશા રાખવી, કારણ કે જગતમાં એવું કોઈ નથી કે જેની પ્રાપ્તિ માટે આશા ન રખાય, તેમ એવું કોઈ નથી કે જે આપણને આપવાને માટે દેવો પણ અશક્ત હોય. ” આમ જોતાં માણસો અનેક દ્રવ્યોનો ભોગ ભોગવે છે છતાં તે સર્વે અલ્પ છે, અને જે આશા જેવું અનંત અમૃત ન હોત તો માણસનું જીવન ઘણું કંગાળ થઈ પડ્યા વિના ન રહેત. એ આશા માણસને કર્તવ્ય પરાયણ બનાવે છે, અને જ્યારે ઘણું જડ અને શોકાતુર બની ગયું હોય છે ત્યારે એ આશા મનને પોષે છે. એ એક જાતનું એવું સત્ત્વ છે કે, જે જીવનને આનંદિત કરે છે, દુઃખને સહ્ય બનાવે છે અને શ્રમને ઉતારે છે. જગત વિજેતા મહાન સીઝરના સંબંધે એક એવી વાત ચાલે છે કે એક વેળાએ તેણે પોતાની સઘળી મિલ્કત સગાંઓ અને મિત્રોને વહેંચી નાંખી. ત્યારે તેને એક મિત્ર પૂછ્યું કે “ તું શેના પર જીવશે ? ” તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “ આશા. ” આ કથનીનું રહસ્ય એ છે કે, વર્તમાન સુખ વૈભવો છે તેમને મહાન ગણવા કરતાં જે ભાવિ છે તેની કિંમત વિશેષ છે. જુદી જુદી પ્રજાઓએ પણ વર્તમાન યુદ્ધમાં ભાગ લેતાં પોતાના અતિ વહાલા પ્રાણ અને રક્તની ભેટ આપી છે. તે શાને માટે ? ભવિષ્યની ઉત્તમ આશા માટે તેઓએ પોતાની આધુનિક શાંતિ, સુખ અને રક્ષણ મહાન ન ગણ્યાં. કારણ કે ઉત્તમ ભવિષ્યની આશા રાખે છે.

(૫૦)

પર્વતના એક મહાન શૈલને મથાળે પૂર્વ રાત્રે ચન્દ્ર પરિપૂર્ણ પ્રકાશ નાંખી શકે અને દક્ષિણના અને પશ્ચિમના પવન આવી શકે એવે સ્થાને એક ખુલ્લો ચોક હતો. ત્રણે મઠ કરતાં એ સ્થાન ઉંચું હતું. ત્રણે મઠો ઉપર ત્યાંથી દૃષ્ટિ પડતી અને મઠોમાંથી આ સ્થાન દેખાતું. તેની વચ્ચેવચ એક મહાન કદમ્બ રોપેલો હતો અને ચારે પાસે છોટે છોટે ન્હાના પણ રમણીય સુવા-

વાસિત પુષ્પના રોપાઓ પોષીને ઉછેર્યા હતા. ચોક્કની ચારે પાસ મનુષ્ય જઈ શકે નહીં એવાં ન્હાનાં પશુ ઉંચાં શૈલામ્મ હતાં અને પૃથ્વી ઉપર અપ્રસિદ્ધ પશુ અનેકરંગી સુંદર પક્ષિયો ત્યાં બેસતાં, માળા બાંધતાં, અને મધુર કોમળ ગાન કરી રહેતાં, સમુદ્રનો પટ ત્યાંથી શુદ્ધ દેખાતો અને એના તરંગની લેખાઓ અને તેમાંના શીલુના ચળકાટ કોઈ ગૌર યુવતીના ઉદરભાગની રોમાવલીઓ જેવા આટલા છેટેથી લાગતા હતા.

* * * *

કરોડો માણસો જગતમાં આવ્યાં અને ગયાં તેઓની નામનિશાણી કાંઈ રહેલી છે? તેઓ પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયાં તેના ચિન્હો નજરે પડે છે? ધણાંખરાં તો કાળની મોટી રેલમાં ઘસડાઈ ગયાં, અને તેઓ હતાં જ નહિ, તેમ લાગે છે; પણ ચોક્કાંએક તો દરિયામાંના ખડકની પેઠે મજબૂત ઉભાં છે, અને તેઓ ઉપરથી કાળરૂપી રેલ જોરથી ચાલી ગઈ તોપણ તેઓના પાયા હજી રહેલા છે; અને અનંતકાળ પર્યંત તેઓ અચળ રહેશે. એ પાયા રહી ગયા તે શું? તેઓનાં નામ; તેઓની આખર. સાંડે નામ એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે; તેની કિંમત આખા જગતમાંના ઝવેરાત કરતાં પણ ઘણી જ વધારે છે, બીજી સઘળી દોલત નાશવંત છે, પણ સાંડે નામ અમર છે; બીજી દોલત તો ખુટી જાય છે, અને તે દોલતના મેળવનારનું નામ એક બે પેઢી પછી નાશ પામે છે; પણ સાંડે નામ ધ્રુવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે.

(૫૧)

તે પાદશાહનો એવો તો મુછનો બાલ હતો, તથા તેના મન ઉપર તેણે એટલી સત્તા મેળવી હતી, કે તે ચાહે તે કરી શકતો હતો. તેણે મોટામાં મોટી પદવી મેળવી હતી, પણ તે છતાં તે સુખી નહોતો. રાજની જે પ્રીતિ તેણે સંપાદન કીધી હતી તે કાયમ રાખવાને, પાદશાહના સ્વચ્છંદી તથા ચળ સ્વભાવને લીધે જે નિરંતર ચિંતા થયા કરતી હતી, તથા અમીર ઉમરાવોને આવા નીચ ગુલામ, આવા આજકાલના ચઢેલા શખ્સને પાદશાહ જેટલું માન આપવું પડતું હતું તેથી તેના ઉપર જે કંટાળો, ક્રોધ તથા અદેખાઈ આવતી હતી, અને તેને લીધે તેઓ તેની ઉંચી પદવી ઉપરથી તેને ઢોળી પાડવાને તથા તેના અંત આણવાને પણ હજારો યુક્તિઓ કર્યા કરતા તેને અટકાવવાને; તેને હમેશાં ચોક્કસી રાખવી પડતી એથી જે તેના સુખમાં ઘટાડો થતો હતો તે એક કોરે મુકીએ તો પણ તેને અસુખ થવાને બીજાં બે મોટાં કારણો હતાં. એક તો એ કે તેના લોભની તથા અસંતોષની વૃત્તિ ધણી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી. આટલી બધી વાર સુધી તેનાં ધારેલાં કામો તથા રાખેલી આશા સફળ થયાં કીધી તેથી ઇચ્છાનું જોર ઘટવાને બદલે ઉલટું વધ્યું.

તેનાં અંતઃકરણમાં લોભનો ફીટો મોટો થયો, અને તેનું કલ્પેન્નું કાલરી ખાવા લાગ્યો. તેને હવે પાદશાહ થવાનો લોભ થયો, અને તેની નજર હવે તે નિ-
જ્ઞાન ઉપર ગયાં કરતી હતી.

(૫૨)

હરેક પ્રતિમાને વિંટલાયલી કેટલીએક હકીકત હોય છે તે સુખદાયક અથવા દુઃખદાયક હોય તો પણ જ્યારે વિચારશક્તિ વડે તેઓમાંથી એક પ્રતિમા તે સંગૃહસ્થાનમાંથી બહાર નીકળે છે એટલે તેની સાથેની હકીકત પણ તેની સાથે એકદમ બદલી આવે છે. જ્યારે પરદેશમાં સ્વદેશ યાદ આવે છે ત્યારે તેની સાથે આપણાં માખાપ, સગાંવહાલાં, ઓળખીતા લોકો, મિત્રો, આપણો નાનપણનો વખત, તેની ખુશી, જીવાનીનો વખત, તેમાં ભો-ગવેલાં સુખ, એ વગેરે હજારો વાતો તેની સાથે ધસી આવે છે અને તે-માંથી કેટલીએકથી આપણને સુખ અને કેટલીએકથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ જે માણસે જ્યાં ખુન કીધેલું હોય ત્યાં તે રહે તો તે જગા ઉપરથી જ ખુન વિષેના ભયંકર વિચારો તેના મનમાં નિરંતર આવ્યાં જ કરે, અને તેથી તેને જરા પણ સુખ શાંતા વળે નહિ. એથી ઉલટું તે જો તે જગા છોડીને બીજે ઠેકાણે જાય તો ત્યાંની નવી વસ્તુઓની પ્રતિમા તથા તેઓની સાથેની નવી હકીકતો સ્મરણસ્થાનમાં ભરાય, અને તેમ થતાં નીચે દબાયલી પ્રતિમાઓને ઉપર આવવાનું કઠણ પડે, તેથી તેઓ કોઈ કોઈ વાર જ વીકળી આવી તેને ઉપદ્રવ કરે એવી રીતે નવી પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ વધારે વધારે થવાથી જીની ઉપર ભાર વધારે થાય, અને તેઓ વધારે દબાતી જાય, અને તેનું પરિણામ એ થાય કે મનને વધારે સુખ તથા શાંતિ થતી જાય એવો જગા બદલવાનો મહાત્મ છે.

(૫૩)

સૃષ્ટિમાંનાં ધણાં રમણિક સ્થળો જ્યાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે, તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે, તેવા એક રણિયામણા સ્થળમાં એક કિલ્લો બાંધેલો હતો, અને તેની નીચે એક સુંદર નાનું શેહેર વસેલું હતું. એ શેહેરનું નામ બાગલાણ હતું. ચોતરફ ઉંચા ઉંચા પહાડો હતા. તેઓની ઉપર પુષ્કળ ઝાડી હતી, અને સાગ, આંબા, વગેરે ઝાડો નાટકશાળાની બે-ઠકની પેઠે એક ઉપર એક ઉગેલાં હતાં. જ્યાં નાનાં મોટાં પક્ષીઓ ધણા મધુર નાદથી તે સ્થળને ગળવી મુકતાં અને તેઓનાં સુંદર રંગબેરંગી પીંછાનો ઝળકાટ તડકામાં પડતો જોઈને ઇશ્વરની લીલાથી મન વિસ્મિત થયા વિના રહેતું જ નહિ. ઠેકાણે ઠેકાણે નાની નદીઓ ઉંચી જગાએથી ઉતરતી, પથ-

રસો ઉપર અથડાતી, નાના છોડવા તથા કુલેને છુંદતી, તથા પહોડોના ધસારાથી પડેલા કાંકરાઓમાં રમતી આગળ અને આગળ નિરંકુશ વહેતી, ત્યારે તેમની સ્થિતિ જોઈને આપણને આપણી બાલ્યાવસ્થા યાદ આવ્યા વિના રહેતી નહિ. ઝાડો ઉપર આકાશમાંથી વૃષ્ટિરૂપ અમૃત પડતું તેથી તેઓ સજ્જન થઈ પાછાં પ્રકૃતિલિપ્ત થઈ શોભાયમાન દેખાતાં અને સઘળે થંડક પથરાઈ શિતળ વાયુમાં અગણિત કુલેની સુગંધ ધસડાઈ આવતી. ‘કુંગર દૂરથી રળિયામણા’ એ જે કહેવત છે તે તે વખતે ખોટી પડતી અને તેઓ આવેના કરતાં પાસેથી વધારે રળિયામણા દેખાતા હતા.

(૫૪)

ન્યારે તમારા નેત્રમાંથી અશ્રુ વહે અને અંતઃકરણ વેદના પામે ત્યારે સમસ્ત જગતનું દુઃખ યાદ કરજો. ન્યારે તમારા પર દુઃખ આવી પડે ત્યારે એવું દુઃખ સૌને હોય છે એટલું યાદ રાખજો. દુઃખથી કોઈ મુક્ત નથી. મનુષ્ય જીવનમાં એજ એક વસ્તુ છે જે ધર્મની અગત્યતા સાબીત કરે છે. તમે એકલાજ અને તે પણ વગર વાંકે એ દુઃખ ભોગવો છો એમ કદી માનશો નહીં, પણ જગતમાં પ્રસરી રહેલા સઘળા કલેશ સંતાપનો તે માત્ર અંશ છે. સર્વને એનો સામાન્ય અનુભવ મળે છે. આવી સમજ થતાં તે આવી પડેલા દુઃખથી તમે ધીમે ધીમે ધર્મના ગહન રહસ્ય અને દયાનું વિશાળ સ્વરૂપ સમજશો, અને સર્વ મનુષ્ય તથા પ્રાણી માત્ર તરફ રેહમ દીલથી જોશો. એથી તમે વધુ સ્નેહાળ થશો અને પૂર શાંતિ અનુભવશો.

* * * *

જેમ પ્રકાશ થયે અંધાઈ જતું રહે છે, તોફાન પછી શાંતિ આવે છે, તે પ્રમાણે દુઃખ કેડે સુખ અને ઉદ્દેગ પાછળ સ્વસ્થતા, શાંતિ આવે છે. દુઃખના અનુભવથી મળતી ગાઢ વિવેકબુદ્ધિ, સંકટ આવી પડતાં પેહેલાં મનમાં જે ખોટો ખળભળાટ થાય છે તે દૂર કરી તેને બદલે શાંત અને ચિરકાળ ટૂંકે એવો આનંદ આપે છે.

* * * *

સત્ય જેનો ભંડાર છે, વિવેક અનુસરતું જેનું જીવન છે, તે પુરૂષ અખંડ આનંદ ભોગવશે. અવિદ્યારૂપી વિસ્તીર્ણ સાગર પસાર કરેથી તે શાંતિરૂપી કિનારે-ન્યાં શોક સંતાપનું નામ નથી. ત્યાં ઉતરશે.

(૫૫)

બંધનું મન અગાઉ ધણું દૃઢ હતું અને તેનાપર ભૂલ ભરેલા વિચારો કે મનોવિકારો અસર કરી શકતા નહોતા; પણ હવે તે આ બનાવો જેથી

હજારો માણસોનાં મગજ ખસી ગયા, તે જોઈને ઠેકણે રહ્યું નહિ. વળી આજ સમયે તેનાપર કુટુંબની એક મોટી આફત આવવાથી તેના સુરિયર મનને પણ ચલિત થઈ જવામાં મદદ મળી એમ જે કોઈ તેના છેવટના અંથેના વિચારો તથા તે પ્રસિદ્ધ થવાનાં વર્ષેના મુકાબલો કરશે તેને માલમ પડ્યા વિના રહેશે નહિ. તેના એકને એક પુત્ર, જે તેની આંખની કાકી અને હૃદયનો હાર હતો, તે પુત્ર મરણ પામ્યો. તે એવો પ્રેમી અને દયાળુ હતો કે તેના સુરિયર મનપર પણ આ બનાવની ઉંડી અસર થયા વિના રહી નહિ. એ એકના એક પુત્રના મરણ માટે તેના અંતમાં હૃદય ભેદક અને મર્મ વેધક વાગ્યો. માલમ પડે છે. પોતે અપાર શોકમાં હોવાથી જગતને અરણ્ય સમાન ગણે છે, એમ તે અન્ય ઉપરથી સાફ જણાય છે.

(૫૬)

કોલમ્બસને પકડું માલુમ પડ્યું કે હું હવે મોટા સંકટમાં આવી પડ્યો છું. ખલાસીઓએ પોતાના અગ્નિ તથા ભયે કરીને કોલમ્બસના ઉપરની પ્રીતિ ઉતારી નાંખી, એ જોઈને તેને મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું, અને તે લોકો મોટું તોફાન કરવાની તૈયારીમાં છે એવું તેને માલુમ પડ્યા છતાં મોટી સમયસૂચકતા રાખીને તેમનાં કાવત્રાની વાત પોતે કાંઈ જાણતો નથી એવો તે લોકોની આગળ દીસવા લાગ્યો. તેના મનમાં ભય તથા ચિંતા પેદા થયાં ખરાં, પણ તે ન જાણતીને એટલો દૂર આવ્યાથી પોતે ખુશ થતો હોય તથા આગળ પોતાનું કામ પાર પડશે એવો મનમાં પક્ષો ભડંસો હોય તેવો તે આનંદી દેખાવા લાગ્યો. પોતાના માણસોનું મન રંજન કરવા માટે કોઈ વખત તે નાના પ્રકારની યુક્તિઓ કરે. તમને ધણું દ્રવ્ય અને મોટી કીર્તિ મળશે એવું કહીને તેમને લોભમાં નાખવાનો કોઈ કોઈ વેળા તે ચત્ન કરે. વળી કોઈ સમયે તેમને ધણીપણની રીતે તે એવી ધમકી આપે કે આ જે ઉત્કૃષ્ટ કામથી ઇશ્વરનો મહિમા અને સ્પાનિઅર્ડ લોકોની કીર્તિ બીજા સર્વ લોકોના કરતા વધશે તે કરવામાં જે તમે તમારા બીજાપણથી અટકાવ કરશો. તો સરકારમાં જાહેર કરીને હું તમને મોટી શિક્ષા કરાવીશ. જે પુરૂષનું તેઓ હમેશાં માન રાખતા હતા તેના વચનને વળનદાર ગણીને તોફાની ખારવાઓ પણ તેને વશ થયા, અને તેઓ પોતાનું ધારેલું કુર કર્મ કરવાથી અટક્યા એટલુંજ નહીં, પણ કોલમ્બસની સાથે થોડુંએક આગળ જવાને કમુલ થયા.

(૫૭)

હવે દિવસે દિવસે લોકોના સમજવામાં આવતું જાય છે કે સરકાર સત્તા કાંઈ પ્રત્યક્ષ ફળદાયક નથી; માત્ર પરોક્ષ રીતે ગુણકારક છે. તે બહુધા

રક્ષણકર્તા છે. તે આપણી જીંદગી, આપણી સ્વતંત્રતા, અને આપણી મિ-
શન બાળવે છે. જો સરકારના કાયદા દાનાઈથી ચલાવવામાં આવે તો
આપણે જાત મજૂરીથી કે બુદ્ધિબળથી જે પેદા કરીએ, તેમાં ફળ નિરાંતથી,
હેડે જીવે, થોડે ખરચે, આપણાથી ભોગવાય. માત્ર એટલું જ કામ કાયદાથી
શક્ય થકે છે. પણ આપણે માણસને ઉદ્યોગી કરવાને કોઈ કાયદો કામ આ-
વતો નથી; તેમ જ કોઈ આદમી ઉડાઉ હોય તેને ડાહ્યો અથવા લાંબી ન-
જરવાળો કરીને તેનું ઉડાઉપણું અટકાવવાને કાયદામાં કામણ નથી. તેમ જ
વ્યસની માણસનું વ્યસન છોડવવાને સરકારી સત્તા અશક્ત છે. એવા સુધારા
તો જ્યારે માણસ પડે જ પોતાના મન ઉપર લે ત્યારે થઈ શકે. સરકાર
પાસે મોટા મોટા હક મેળવવાથી એ સુધારા નીપજતા નથી. દરેક માણસ
જો કુટેવ છોડે, અને સુટેવ પકડે, પોતાનું મન વશ રાખતાં શીખે, નીતિથી
અને કરકસરથી ચાલે, અને જાતે મહેનત કરીને એ સુધારા કરવા ધારે તો
તે થાય જ થાય.

(૫૮)

પ્રો. ટીટશકે એવો તો સિદ્ધાન્ત ચલાવ્યો છે કે યુદ્ધ એ જીવનશાસ્ત્રના
નિયમને અનુસરતી આવશ્યકતા છે. તેજ પ્રમાણે જર્મન શીલસુરીનો ખીજો
સિદ્ધાન્ત છે કે બળ અગર વૈજ્ઞાનિક સામર્થ્ય એજ રાજસત્તાનું ખરું લક્ષણ
છે. વૌન બર્ન હાર્ડી પણ એટલો આગળ ગયો છે કે યુદ્ધને સદંતર બંધ પાડ-
વાના જે પ્રયત્નો ચાલે છે તે તેના મત પ્રમાણે મુખાંધ બરેલા છે, એટલુંજ
નહિ, પણ અનિતીકારક અને મનુષ્ય જાતિને લાંછન લગાડે તેવા છે એમ
ગણવું જોઈએ. આ મતની વિરુદ્ધ ઈંગ્લાંડમાંના મોટા મોટા વિચારવંત પુરૂષો
આપણને એવું કહે છે કે જર્મન રાષ્ટ્રમાં કેવળ શક્તિને, શારીરિક કે વૈજ્ઞાનિક
બળને જે વધારે પડતું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તેને લીધે જર્મનીના
ખીજા બધા ઉત્તમ સુધારાને કલંક લાગે છે. એક પ્રખ્યાત વિચારવંત પુરૂષ
ચોક્કસપણે પુરવાર કર્યું છે કે જર્મનીમાં આવા પ્રકારની વિચાર પદ્ધતિને પ-
રિણામે બધી જર્મન સંસ્કૃતિ સડી જવા પામી છે અને તેને લીધે લશ્કરી
સત્તાનો સતારો જમાવવાની જે ઘેલછા જર્મનીમાં ફેલાઈ છે તે તદ્દન નષ્ટ
થવી જોઈએ. જર્મનીમાં વિજ્ઞાનની અને કળાની ચઢતી બેહદ થઈ છે. તે
સંબંધે ખીલકુલ મતભેદ નથી; પણ જે વિજ્ઞાનનો અને કળાનો ઉપયોગ મા-
ણસ જાતિનું સુખ વધારવા માટે થવો જોઈએ, તેજ વિજ્ઞાનનો અને કળાનો
ઉપયોગ તે જાતિનો વિનાશ કરવામાં જર્મની કરે છે એ જોઈ કોઈ પણ વિ-
ચારશીલ પુરૂષને મેદયુક્ત આશ્ચર્ય લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

(૫૬)

અરે રામ ! આ શું થયું ? અરે દુષ્ટ દેવ ! આ તારો શો કોપ : અરે ભગવાન ! મેં શું કીધું કે મારા પર આટલી ઉપરાઉપરી આક્રમ આવી પડી ? રાજાએ તે દહાડે મને ગામ જવાનો ફક્ત કીધો તેની મતલબ હવે મને સમજાઇ. તે દુષ્ટ ચંડાળનો માફ ધરજ બહેડી નાખવાનો વિચાર હતો એવો કૃતદ્ધની રાજા પૃથ્વી પર કોઇ થયોજ નથી અને થશે પણ નહિ. ‘ગરજ સરી એટલે વેધ વેરી’ એ કહેવત પ્રમાણે થોડા વખતમાં મેં કીધેલો ઉપકાર તે જૂલી ગયો. હુંજ મૂર્ખ કે એવાં સાપનાં બચ્ચાંને મેં દૂધ પાછને બિછેર્યું કે મોટું થયા પછી તેણે મનેજ ડંખ માર્યો. પણ એવી કૃતદ્ધતા પરમેશ્વર સાંખવાનો નથી. હું ગામ જત નહિ તો આ આક્રમ કદાચ આવી પડત નહિ. પણ દૈવની સામે કોણ ડાહ્યો છે ? લખી વાત સો ભવે પણ મટતી નથી. સ્ત્રીને રાજા લઇ ગયો ને મારો નાનો ભાઇ મરી ગયો. તેણે તો સાત પેઢેડી મારી તારી. પણ મારે માથે તો તે આપે અકાળ મોતે મુઝો તેથી તો સીમા વળી. માણસની મોટાઇ કેવી અનિશ્ચિત છે !

*

*

*

*

માધવે આ સધળી વાત ઘણું મન દબને સાંભળી. જે અને તો તે પ્રમાણે કરી લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. માધવનું પ્રધાનપણું કાંઈ તેના બાપદાદાથી ઉતરેલું ન હતું. તે કોઇ ગરીબ માણસનો છોકરો વડનગર શહેરમાં જન્મ્યો હતો. અને તેની ઉંમર સોળ વર્ષની થઇ ત્યારે તે ધંધો શોધવાને પાટણમાં આવ્યો હતો. પહેલાં તો લશ્કરના સિપાઇઓના પગાર વહેંચવા ઉપર કારકુન રહ્યો. ત્યાં ચાલાકી, હોંશિયારી, તથા ધમાનદારી બતાવી તે ઉપરથી તેને કોઠારીની જગા મળી. ધીમે ધીમે તે સારંગદેવ રાજાનો માનીતો થઇ પડ્યો; સારંગદેવ મરી ગયો ત્યારે તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર પડી, તેમાં માધવની હોંશિયારી, તથા કાવત્રાંથી કરણનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે દિવસથી માધવના બાબતો ઉદય થયો.

(૬૦)

વિદ્યાના કામમાં સંપ રાખવો ધણો જરૂરનો છે. જે વિદ્વાન થયો તેણે ફૂલાઈ ન જવું, તથા પોતાથી ઉતરતા પંડિતોને તુચ્છ ન ગણવા. પંડિતોની લડાઇથી પણ કુર્મપે ધર ધાલ્યાં છે. વાદવિવાદથી પંડિતોમાં ધર્ષા વધીને વિદ્યામાં વધારો થાય છે. પણ તે વાદવિવાદથી ક્રોધ અને દ્રેષના ધરમાં ઉતરવું નહિ. જે વિદ્વાનો સંપ થકી કામો કરે છે તેમના પરાક્રમ અશ્વીકિત છે

ઈંગ્લાંડ દેશની આટલી ચઢતી છે તેના કારણોમાંનું મોટું કારણ આ છે કે ત્યાં વિદ્વાનોની હજારો મંડળી છે, જેમાં તેઓ પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે અને એક સંપ થઈને નવાં કારખાનાં કાઢે છે, જે કારખાના થકી પોતાને અને પોતાના દેશને લાભ થાય છે. જુઓ, ઈંગ્લાંડ દેશના વિદ્વાનોની રીત અને અહીંના વિદ્વાનોની રીત. અહીંના વિદ્વાનોની રીત આવી છે કે મોટાઘમાં બીજાઓથી જુદું પડવું. અને પોતાના મનની નવી શાળા કહાડવી. પણ એમ થયાથી દેશના લાભમાં થોડા અંત્ર બને છે. પણ સામસામાની ખોદણીના અંત્ર ધણા લખાય છે. એક વિદ્વાને બીજાનું સત્યાનાશ ન ઈચ્છવું, પણ તેને આશીર્વાદ દેવો. એકને આખર મળેલી જોઈ બીજાએ બીજવાઈ ન જવું, પણ પોતાને આખર મળે તેમ કરવાનો ઈર્ષાથી (અદેખાઈથી નહિ) પરિશ્રમ કરવો.

(૬૧)

ઈંગ્લાંડની અંદર પ્રજાસત્તાક રાજ્યના વખતમાં પિમ્ નામનો વક્તા થઈ ગયો. તેણે એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે “ સત્યની ખાતર હું આત્મભોગ આપીશ, પણ જાતને વારતે સત્યનો નાશ થવા નહી દઉં; ” માણસે સત્યની ખાતર સગવડ તજી દેવી જોઈએ, પણ સગવડની ખાતર સત્યને મુદી દેવું યોગ્ય ન ગણાય. પ્રમાણિકપણે અનુકૂળ પ્રતિકૂળ બાબતોનો પૂર્ણ વિચાર કર્યા બાદ અમુક મત સાંઝે છે એમ મનમાં ચોક્કસ ઠરાવ્યા પછી એ મત પ્રવૃત્ત કરવું, એજ વિદ્વાનોની ફરજ છે. લોકસ્થિતિમાં એવા ધણા પ્રસંગો આવે છે કે જે વખતે જનસમૂહની વિરૂદ્ધ બોલવું જ જોઈએ. એવા યોગ્ય પ્રસંગ ઉપર જે માણસ એમ વર્તેતો નથી, એને દેશભિમાની તો નહીં જ, પણ દેશનો શત્રૂ લેખીએ તોપણ ચાલશે. દેશની અંદર જે દુષ્ટ આચાર અને ખરાબ રીતભાતો હોય છે, તેમનો નાશ ધૈર્ય વિના થતો નથી. પ્રમાણિક માણસને ડગાઈ પસંદ નથી પડતી; સાચા માણસને લુચ્ચાઈ પસંદ પડતી નથી; અને સદાચારી માણસને દુર્વર્તન પસંદ પડતું નથી; પરંતુ આ દુર્ગુણોનો પરાજય કરવાને માટે એમના શરીરમાં હિંમત જોઈએ. પ્રમાણિક, સાચા, ન્યાયી, સદાચારી માણસો જ દેશની મહાન્ શક્તિ છે. પરાપકાર બુદ્ધિ અને હિંમતને લઈને, લોકસ્થિતિ સારી કરવામાં આવા માણસો આધારભૂત થઈ પડે છે. આવા માણસો દુનિયામાં થઈ ગયા, એને લીધે જ સહવર્તનની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. આવા માણસો ન હોય, તો દુર્ગુણોનું સામ્રાજ્ય પ્રસરે. આજ સુધીમાં દુનિયાના જે હિત-કર્તા થઈ ગયા, એમને લોકોએ શરૂઆતમાં તો ધિક્કાર્યા હતા, પણ આજે જ એમનું નામ માત્ર સાંભળતાં જ સર્વ લોકો પૂજ્ય ભાવથી માથું નમાવે છે.

(૬૨)

“વૃદ્ધોની વૃદ્ધાવસ્થાનો આધાર તેમનાં યુવવસ્થા પુત્ર વધુઓમાં છે, બાળકોનો આધાર તેમનાં યુવવસ્થા માતાપિતામાં છે; સંન્યતો આધાર પણ યુવક પ્રબળનાં સામર્થ્ય અને સન્મતિમાં છે. અને ચારે આશ્રમનો આધાર જેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર છે, તેમ સર્વ અવસ્થાઓનો આધાર યુવાવસ્થા ઉપર છે. તેજ ન્યાયે અને તેથી અધિક ન્યાયે એ સર્વ અવસ્થાઓનું તે સર્વ પ્રબળનું કલ્યાણ દેશના વિદ્વાનો ઉપર છે ને વિદ્વાનોનો આધાર તેમની યુવાવસ્થાના સાદૃશ્ય ઉપર છે. જે આપણે તેટલા સાદૃશ્યનાં બીજ શોધી શકીશું, તો સર્વ વૃદ્ધો જાતે સમૃદ્ધ અને બળવાન થશે. અંગ્રેજ લોકે ઘણી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, ઘણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને અનેક નીતિ ધર્મના વિચારના દોહનને અંતે આપણા વિદ્વાનોની જે વાડી આ દેશમાં ઉભી કરી છે તેના માળીનું કામ આપણે કરીશું. આપણે આપણાં સૂક્ષ્મ જીવનની લોક્યાલ્પા આ વિદ્વાનોનાં મંદિરોમાં ને ઝુંપડાઓમાં કરીશું. એ લોકનાં ગુપ્ત અને પ્રકટ સ્થાનોમાં અને હૃદયોમાં આપણે આપણી બેની પરિવ્રજ્યા કરીશું. અને એ ક્ષેત્રોમાંના અંતરાત્માની સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ગતિને જોઈ લઈશું. આપણા પુરુષ વિદ્વાનોમાં હું ફરીશ, ને તેમની સ્ત્રીઓમાં તું ફરજે. તેમની સ્ત્રીઓના આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ તું જોઈ લેજે, ને તેમના સ્ત્રામીઓના આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ હું જોઈ લઈશ. આપણે તે બે વર્ગનું તેમના કલ્યાણ માટે ને દેશના ઉદ્ધાર માટે સંયુક્ત સખીકૃત્ય કરીશું.”

(૬૩)

શરીર અને મનની શક્તિઓ વિકાસ પામે અને ખીલે અને તે દ્વારા મનુષ્યજીવન સુખી અને ઉન્નત થઈ શકે એવી રીતે જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, તેનું નામ કેળવણી છે. કેળવણીનો હેતુ મનુષ્ય બંધારણમાં રહેલી અવિકસિત શક્તિઓ વિકાસ થઈ, તે વૃદ્ધિ પામે તે છે, તે ખીલે અને દીપી નીકળે તેમાંજ એની સાર્થકતા રહેલી છે. બળથી મગજમાં ઉતારી શકાય એવી તે ટોષ વસ્તુ વિશેષ નથી. કેળવણીનો અર્થ એટલોજ કે મનુષ્ય બંધારણમાં જે શક્તિઓ અવિકસિત અને અપરિપક્વ રહેલી છે, તેનો વિકાસ અને બુદ્ધિ થાય એવા ઉપાયો યોજવા. એ તેટલી માહિતી પૂરી પાડો અને જ્ઞાન આપો પણ જ્યાંસંધી બુદ્ધિનો વિકાસ થયો નથી અને મનસિક શક્તિઓ ખીલી નથી ત્યાંસંધી તે બધું જ્ઞાન ઉપરચોટિયું અને મગજને ભારૂંપ છે. માટે મનુષ્ય બંધારણમાં રહેલી શક્તિઓને તેમનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થાય, એવી રીતે કેળવવી, તેનું નામજ ખરી કેળવણી છે. આસ

ધ્યાનમાં લેવાની વસ્તુ એ છે કે કેળવણી એ સાધ્ય વસ્તુ નથી પણ સાધન છે. સાધ્ય વસ્તુ માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ એ છે; તેનું સાધન કેળવણી છે.

(૬૪)

જેમ શરીર સારું ઉચ્ચ સ્થાન પર્વતો છે, તેમ અન્તઃકરણને સારું ઉચ્ચ સ્થાન, સહવિચાર, સદાચાર, આદિ છે. જે જનો શ્રમે કરીને સહવિચાર, સદાચારના ઉન્નત અને ઉત્તમ પર્વત ઉપર સદા વાસ કરે છે, તે જનો અન્ય કરતાં સુખનો પ્રકાશ અધિક અને દુઃખની ઉણ્ણતા ન્યૂન અનુભવે છે. એ સ્થાપિત અને અનુભવ સિદ્ધ સિદ્ધાન્તને સુખેચ્છુકોએ સદા સ્મરણમાં રાખીને તે પ્રમાણે વર્તવા નિયમ લેવો જોઈએ. સુખ સમ્પાદન કરવાના બીજા માર્ગો વચ્ચે છે, ને અન્તે દુઃખ સમુદ્રમાં દોરી જાય છે. સદાચાર વિચારજ સુખ સમુદ્રનો સંગમ કરાવે છે. સન્માર્ગે પ્રવૃત્તિ રાખી ઉન્નતેચ્છા કિંવા મહાશય રાખનારને પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી કૃતાર્થ થવાનો સમય સમીપ આવે છે. અસ્તોદયના ઉગ્ર પવનથી નિરાશ થવું નહિ પણ જગતની ઉન્નાત અને તજજન્ય સુખ શાન્તિ માટે પ્રયાસ કરવો.

*

*

*

*

એક રાજાને સર્વ પ્રકારનું સુખ સાનુકૂલ હતું. રાજા પ્રજાની પરસ્પર મહત્તી પ્રીતિ હતી. ને રાજા સર્વ પ્રકારની સંપત્તિના સમુદ્રની લહરીમાં સુખે લોટતા હતા. સંપત્તિની ચંચલતા અને કપટ કેવું છે તે તેઓ યથાર્થ સમજતા હતા. તેનો કેટલો વિશ્વાસ કર્યો તે પણ જાણતા. સંપત્તિની અનુસારિણી વિપત્તિ ને અનિવાર્યા છે એમ સાંભળ્યાથી તેને ભેટવા સજ્જ રહેતા. તેઓ સરલ અને ધોરી માર્ગે ચાલતા, છતાં દુઃખ ભયંકર આકારમાં તેમના ઉપર આવી પડ્યું હતું.

(૬૫)

એમ મધ્યસ્થ માર્ગે રહી વિચાર કરીએ તો ચમત્કાર એ શું છે તેનું કાંઈક તત્વ આપણે જાણી શકીએ. એક વાત સારી પેઠે લક્ષમાં રાખવાની છે કે આ વિશ્વમાં જે નિયમોથી વિશ્વની રચના ચાલે છે, તે નિયમો અનાદિ કાલના સ્થાપિત થયેલા છે, ને તેમાં જે પરિવર્ત થતો સમજાય તે પણ કોઈક તેવાજ સ્થાપિત નિયમ વિના થતો નથી. જ્યારે આવું છે ત્યારે વિશ્વના નિયમોની વિશ્લેષ કાંઈ બની આવે એ કેટલું અશક્ય અને વિચારી પણ ન શકાય તેવું છે? સાધારણ લોક એમજ જાણે છે કે ચમત્કાર છે તે વિશ્વનિયમની વિશ્લેષ જે કાંઈ થાય તેવો ઇશ્વરે કરેલો બનાવ છે, પણ ઇશ્વર

પોતે પણ સ્થાપિત નિયમોથી કદાપી વિરૂદ્ધ જતો નથી, તો નિયમ વિરૂદ્ધ બનાવજ હોય નહિ.

(૬૬)

જેના મનમાં પાપ તેને કદી સુખ થતું નથી. દુનિયામાં જે જે બનાવો અને છે તેથી તેને નુકસાન પોહોંચશે એવી તેને હમેશાં ધાસ્તી રહે છે. એક કાંકરો પડે છે તો તે જાણે છે કે એક પહાડ તેના ઉપર પડ્યો. તેને રાત્રે જરા પણ નિદ્રા આવતી નથી. એક ઘડી પણ એહેન પડતું નથી. ખરેખરી અને કલ્પિત દેહેશતોથી પીડાયાં કરે છે. માઠા કામ કીધેલાં તેનો પસ્તાવો નહીં છંટાય તેવો અગ્નિ થઇ તેનું આખું શરીર બાળી નાંખે છે, અને તેની પાસે ગમે તેટલું દ્રવ્ય, કુટુંબ કબીલો, નોકર ચાકર, તથા દુનિયાનું સઘળું બાહારનું સુખ હોય છે તોપણ પાપનો કીડો તેનું કલેજનું કોતરી ખાય છે અને તે નરકમાં જવાની ખાતરી રાખી પોતાનો પ્રાણ મુકે છે.

* * * *

નવલરામના મંથન-કાળને ઠેકાણે શાંતિ-કાળ થયો તેનાં કારણ એમણે આખ્યાં છે તે આપણે જોયાં. પણ એ સંક્રાંતિનો અર્થ એવો નથી કે ઉદ્યોગ અને ચંચળતા એમના મગજને ખાલી કરી ગયાં અને પાછળ શૂન્ય આળસ અને જડતાને મૂકી ગયાં. એ મગજ તો સુરતમાં મંથન-કાળમાં જેટલું કામ કરતું હતું તેટલું જ અમદાવાદમાં કરતું હતું-એટલું જ સવેગ અને સતેજ હતું. ફેર માત્ર એટલો જ થયો કે ઉછાળાને ઠેકાણે ઠરેલપણું દેખાવા લાગ્યું અને નોટ બુકોમાં અનેક જન્મના તરંગોના અધુરા ગર્ભપાતને ઠેકાણે શાળાપત્રની કુખથી અનેક સંપૂર્ણ અવયવવાળા જીવતા બાળકો જન્મવા લાગ્યાં.

(૬૬)

તેને માલુમ પડ્યું કે તેના મોટા સરદારો સ્થિતિ બદલાતાં ભોગ વિલાસમાં અત્યંત લપટાઇ ગયા. તેમના ખાનપાન વગેરેના શોખ અને ખર્ચની સીમા ન રહી. એક જણે પોતાના જોડામાં રૂપાના ખીલા જડાવ્યા; ખીજાએ કુસ્તીના અખાડા માટે ઇજ્જતનીજ માટી વાપરવા માંડી અને વખતોવખત તે લાવવા કેટલાંક ઉંટાની નીમણુક કરી; ત્રીજાએ શિકાર માટે બાર તેર માઈલ જમીન ઘેરી લેવાય એવી જાગો કરાવી. ધણાએ મદન માટે તેલને બદલે અત્તરો વાપરવા માંડ્યાં, અને સ્નાન કરાવનારા, ખીજાના કરાવનારા વગેરે નોકરો સંખ્યાબંધ વધારી દીધા. એલેકઝાંડર આ અધઃપાતને એક ફીલસૂફની માફક વખોડવા લાગ્યો. તે તેમને કહેતો કે “ આ વશસ્ત્રી પરાક્રમે

તમે કર્યા છે અને તમને જાત અનુભવ છે કે મહેનત અને કસરતથી જેવી મીઠી ઉધ આવે છે તેવી આજસ અને જનાનીવેડાથી આવતીજ નથી, છતાં તમે આવી કટેવો ગ્રહણ કરો છે એ ઘણું વિચિત્ર છે. વળી ધરાની રહેણી અને મેકાડોનીયન રહેણી એ બન્નેની તમને પુરી માહિતી છે; છતાં તમે એ બેના મુકાબલાથી એટલું જોષ શકતા નથી કે ભોગવિલાસની ગુલામગિરી જેવી ગુલામગિરી નથી અને મરદાની પરિશ્રમના શોખની સાહેબી જેવી સાહેબી નથી. તમારો ધંધો સિપાહગિરીનો છે. પણ જે માણસ હાથે ન્હાવા ધોવામાં હીણું સમજે છે તે પોતાના ઘોડાની શી ચાકરી કરશે અને પોતાના હથિયાર બખ્તર કેવી રીતે સજ્જ રાખશે ? તમને શું એટલું પણ સમજવવાની જરૂર છે કે વિજયની સફલતા હારેલાઓની નકલ કરવામાં નહીં પણ ગુણ અને નીતિ અને પૌરુષમાં તેમના કરતાં ઉચ્ચતર જીવન સાધવામાંજ છે ? ” પોતાની રહેણીથી પણ તેઓને દાખલો આપવા તે મથ્યો. આ સમયે તે લડાયક કસરતો અને શિકારમાં ઘણો વખત ગાળવા લાગ્યો, અને જોખમ તથા સંકટ ખેડવામાં હંમેશા કરતાં પણ વધારે બેદરકાર બન્યો. એક વખતે એક સ્પાર્ટન એલચીની હાજરીમાં તેણે એક વિકરાળ સિંહને શિકાર કર્યો, તેમાં એટલું સાહસ બતાવ્યું કે તે એલચી બોલ્યો, “ એલે-કઝાંડર ! આ મૃગરાજની સાથે તમે રાજપદની હરીફાઈ બહુ અચ્છી રીતે કરી છે. ”

(૬૮)

આપણામાં કહેવત છે કે ‘ ઉત્તમ કૃષિ, મધ્યમ વ્યાપાર અને કનિષ્ઠ સેવા. ’ અને એ બીજી સર્વ સારી શિક્ષાઓ જેવી એક અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલી શિક્ષા છે. જે હેતુ અને આશાથી રાજસેવા સારૂ આપણામાંના ઘણા વલખાં મારે છે, તે હેતુ અને આશા ઉપરના ઉત્તમ, મધ્યમ માર્ગે ચડ્યાથી ઓછાં સિદ્ધાર્થ થાય એમ નથી. આપણા રાજ્યકર્તાઓનું મુખ્ય વિશેષ લક્ષણુ તો વ્યાપારનું જ છે; અને યુરોપમાં તેઓ જેવા વ્યાપારીની સંગાથી ઓળખાય છે તેવા રાજ્યકર્તાની કે બીજી સંગાથી ઓળખાતા નથી. અને વ્યાપાર કરતાં કરતાં પણ રાજસંબંધ ક્યાં નથી રખાતો ? પરસેવાનાં જેટલાં રૂપણુ છે તે જઇ રાજ્યસેવાનાં જેટલાં ભૂષણુ છે તે વ્યાપારી થઇ રાજસંબંધ રાખ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા ઉપરથી જ જોવામાં આવશે કે સેવાથી વ્યાપાર ઉત્તમ છે. આપણા રાજ્યકર્તા લોકોમાંના ઘણાઓએ તો વ્યાપારી થઇ રાજસંબંધ રાખ્યેથી જ દેશની સેવા બળવીને મહાજનોના પદ મેળવ્યાં છે. અને એવી જ રીતે કૃષિકર્મ, કલાકૌશલ્ય આદિ વિષે સમજવું.

(૬૯)

વિચારોને ઉત્તમ માર્ગે ચઢાવી સંગૃહી રાખવાની સર્વેએ કાળજી રાખવી જોઈએ પણ તેમાં એવા વિચારોએ ન ચઢી જવું કે જેથી આ દુનિયાની પ્રત્યક્ષ વાતો છેક જ વિસરી જવાય, અને આ દુનિયાપારની કેવળ વિચારમય નવી દુનિયામાં જ રહેવાની ઠેવ પડે. જે કે આવું થાય તે પણ નહારા વિચારમાં પડાય તે કરતાં સોમણું સાફ છે, તથાપિ સામાન્ય વ્યવહારમાં પડનારાંને તે બહુ લાભકારક નથી. વિચારની એજ શક્તિ છે કે તે નવી સૃષ્ટિ કરી શકે ને તે સૃષ્ટિના આનંદમાં પોતાના ભક્તને અનંત સુખ ભોગવાવે છે.

*

*

*

*

ગુજરાતી કવિતાના પહેલાં યુગમાં તો પ્રભુભક્તિ અને પ્રભુપ્રેમનાં જ ગાન થયાં છે. તેમાં ખરો ભાવ ચિત્તાકર્ષક શૈલીમાં અસરકારક રીતે પ્રદર્શિત થયેલો છે. કવિતા કરવા માટે જ પ્રયાસ થયો હોય તેવું નથી તેમ કવિતા એક કળા છે ને તેને માટે સાર્થક પ્રયત્ન આવશ્યક છે એવી માન્યતા ઉદ્ભવ પણ પામી નથી—માત્ર મનુષ્યની પ્રેરણાબુદ્ધિ તેના કિરતારનું ગાન કરવાનું સૂત્રાડે છે ને ભાવમય, પ્રેમમય, ભક્તિમય હૃદયો તે સૂચન-ઝીલી લઈ પોતાના જ તાનમાં ભક્તિની જ ધૂતમાં મચ્યાં રહી ગાય છે.

*

*

*

*

જન્મભૂમિ એ જનેતા જેવી છે. બહી ગુજરાતનું બહું કરવાપર મડો. Public spirit એ બે અંગ્રેજી શબ્દોમાં જે ભાવાર્થ રહ્યો છે તે ગુજરાતી ભાષામાં સમજાવવો કઠણ પડે છે તેનું કારણ એ કે એ ભાવ આપણા દેશમાં નથી. સંસ્કૃત ભાષા એવી પ્રીઠ છે કે તેમાંથી એને માટે શબ્દો જડયા વગર રહે નહિ. પણ તેઓ સમજાય કેમ? સ્વદેશ—સુખ સંબંધી ઉત્સાહ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ એ ભાવ મનમાં ઉતર્યા વિના શબ્દો શા કામના? દેશહિત, કાળજી અને ઉત્સાહ એ બોલથી-અર્થ સમજાવવો જરા વધારે ઠીક પડશે, ને મતલબ જરા વધારે સમજાશે.

(૭૦)

મનુષ્યદેહ પામી ક્ષણિક સુખના લોભમાં પડી રાગદ્વેષમાં પીડા રૂપ જીવિત માળવું એજ સંસારમાં રચીપચી ગયેલા જીવો ધણુંકરીને કરે છે. એમ કરતાં જેને ન આવડે તેને પોતાનાથી ઓછાં ઊંચાં ગણવા સુધી પણ હીંમત કરે છે. પણ એવાં સ્ત્રીપુરૂષ ગુણકૌર્તન કરવાને આપેલી જામનો નિંદા કરવામાં ગેરઉપયોગ કરે છે. એકાત્મભાવ પરખવાને આપેલી આંખનો ભેદભાવ

વધારવામાં પ્રયોગ કરે છે. પ્રેમરસ સાંભળવાને આપેલ શ્રવણનો દેશમય ઝેર પીવામાં બીગાડ કરે છે. સમાનભાવ સુંઘવાની નાસાનો વિષમભાવ કુંઠવામાં અવળો ભાવ બળવે છે, ને એમ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનો સારાને ઠામે નહારો ઉપયોગ કરી મનને પાપમય વાસનાઓથી ભરી નાંખે છે, એનું પરિણામ દુઃખ, ક્લેષ, અલ્પાયુષ્ય, એવું થાય છે, ને જન્મેજન્મ તે ભોગવાય છે, એક ક્ષણ પણ સર્વાત્મભાવમાં જીવ પડેવાય તો તેટલામાંજ અનન્ત ઇન્દ્રિયોનું સુખ સમજાય છે. નિત્ય એમ થાય તો સુખની અવધિજ ક્યાં રહે ? શાસ્ત્ર પણ કહે છે કે જોણે એક ક્ષણ પણ આત્માભાવ અનુભવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તેણે બધાં તીર્થ કર્યાં છે, સમસ્ત પ્રકારનાં દાન આપ્યાં છે, સહસ્ત્રાવધિ યજ્ઞો કર્યાં છે, જે જે પુણ્ય કહેવાય તે કર્યું છે; ને તેજ સર્વમાન્ય અને સર્વપૂજ્ય છે, દર્શનથી જ પાપ હરે તેવાં છે. આવા આત્મભાવનુંજ રાતદિવસ શ્રવણ અવલોકન કરવું; તેમાંથી ગ્રહણ કર્યું હોય તેનું મનન કરી તેને મનમાં દઢ કરવું; ને તે દઢ કરેલાનું નિદિધ્યાસન કરવું એટલે તે એવી રીતે પચવવું કે તેનાથી વિરુદ્ધ એક પણ વૃત્તિ, પેદા ન થાય, તે રુપજ થવાય.

(૭૧)

કુટુંબ ભાર વહેનાર સ્ત્રી પુરૂષોના કલ્યાણમાંજ કુટુંબનું કલ્યાણ સમાયલું છે એટલી ખુદ્ધિ કુટુંબ જનમાં ઉદય પામે તો તેમના સામે જે પ્રહાર કરવા તમે માગો છો તે પ્રહાર કરવાનું કારણ અર્ધું ઓછું થઈ જાય. આ ખુદ્ધિ જે જે કુટુંબોમાં હોય છે ત્યાં ત્યાં ધણાક અનર્થ ઓછા હોય છે સામાન્ય વિદ્યાથી, સામાન્ય વિચારથી અને ભાર વહેનાર ઉપર વિશ્વાસ ઉપજવાથી આ ખુદ્ધિ ઉદય પામે છે. વિદ્યા કેમ વધારવી અને ક્યારે વધશે એ તમે જાણો છો. વિદ્યા વધતાં વિચાર વધશે. વિદ્યા સિવાય પણ વિચાર વધે છે તે સ્વાભાવિક ખુદ્ધિ અને અનુભવથી થાય છે. આપણા ઉપર કુટુંબ જનોનો વિશ્વાસ વધારવો એ આપણું કામ છે. એ વિશ્વાસ ઉપજાવવાની કળા જાણનારા જગતમાં હોય છે એ મારા જાત અનુભવથી હું કહી શકું છું. સાત્ત્વિકવૃત્તિ, નિર્મળ પ્રીતિ, ધૈર્ય, ઉદારતા આદિ અનેક સદ્ગુણો આ વિશ્વાસ ઉપજાવનારમાં હોવાં જોઈએ. સામાન્ય મનુષ્યોમાં તે આવવા દુર્લભ છે એ સત્ય છે. પણ આ સદ્ગુણોનાં પાત્ર મનુષ્યો દેશમાં શશ શૃંગ પેઠે કેવળ દુર્લભ નથી એટલું જણાવવાને માટે હું આ કહું છું.

(૭૨)

૧૮૨૫ ની ૪ થી મેના દિવસની સવારમાં આઠ વાગ્યાને સુમારે ઇલિમ, કે જે તે વખતે હાઈકોર્ટ ડોનરથી આશરે ૭ માઈલ દૂર ઘણું

શાંત ગામડું હતું, ત્યાં મારો જન્મ થયો હતો. હાલ તે લંડનનું એક પડે છે, અને મારા ધારવા પ્રમાણે તેની વસતિ ૩૦,૦૦૦ માણસની છે. મારા પિતા એક નિશાળના શિક્ષક હતા. એ નિશાળ મોટી હતી, અને એક વખતે તેણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. આ દુનિયામાં મારા દાખલ થવા સંબંધી કોઇ શુકન થયાની મને ખબર નથી, પરંતુ મેં એક અતિક્રિમતી બક્ષીસ ખોયાનો હેવાલ બાહ્યાવસ્થામાં સાંભળ્યાનું મને યાદ છે. અસાધારણ ગરમીને લીધે મારી માતાના ઓરડાની બારીઓ ખુલ્લી રાખવામાં આવી હતી. એ જ કારણે લીધે પાસેના એક મધપુડાની માખીનું ટોળું ઉડતું ઉડતું તે ઓરડામાં એક બારીવાટે પેસી જવા કરતું હતું. એટલામાં થયેલી ગયેલી ધાવે બારી ખંધ કરી દીધી. તે મારી હિતચિંતક ધાવ ક્વખતે જો આ પ્રમાણે વચમાં પડી ન હોત તો તે ટોળું મારા ઓઠ ઉપર ખેડું હોત, અને જે મીઠી વાણીની છટા આ દેશમાં લાયકી, શક્તિ અથવા પ્રમાણિક કામ કરતાં દેવળમાં તેમ જ રાજ્યમાં ઉત્તમ પદવીઓ વધારે ખાતરીપૂર્વક મેળવી આપે છે તેની બક્ષીસ મને મળી હોત; પરંતુ તે તક ગઇ, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે પોતાના મનમાં જે હોય તે સાદામાં સાદી ભાષામાં કહી નાંખવું-જે દેવ કરતાં મનુષ્યની ચત્તીની ઉમેદનો વિશેષ ભંગ કરનારી કોઇ દેવ નથી એમ હું ધારું છું-તેથી આખી જીંદગીમાં મારે સંતોષ માનવો પડ્યો છે.

(૭૩)

આ રિવાજ મુજબ એક દહાડો અકબર બાદશાહ નાહીધોઈ નિર્મળ પણ સાદાં વસ્ત્ર પહેરી તથા હજારો બાદશાહી ઉભી કરે એવા હીરાનો એક જ હાર કોટમાં ઘાલી ઝરખે સવારમાં ખેડો હતો. સૂર્યોદય તુર્તજ થયો હતો, અને તે તર્જ સાનંદાશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો હતો. ઝરખામાં બંને બાજુએ બાદશાહની આસપાસ સો સો સિપાઇઓ ઉભા છે; તેમની ઉઘાડી તરવારો ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી એવો તો તેજનો અંબાર છવાઇ રહ્યો છે કે તેમાં બાદશાહનું પ્રતાપી મુખ સૂર્યના જેવુંજ પ્રકાશી રહ્યું છે. નીચે મહેલના નવરંગો ઝળકારી મારી રહ્યા છે, અને સામેના બાગમાંથી ઘણીજ સુંદર સુગંધ બહેકી રહી છે. દૂરથી વાજિત્રોના મધુર સ્વર આવી કાનને અમૃતપાન કરાવે છે. દૂરસંબંધી કરેલા રાજમાર્ગ ઉપર પાછલી રાતના ગુલાબના છંટકાવ કરી મૂક્યા છે તેની જે લહેર આવે છે તેથી રાહદારીઓ સ્વર્ગનું સુખ અનુભવે છે. મહેલ આગળથી હજારો માણસ જ આવ કરે છે પણ પગરવ સરખો પણ સંભળાતો નથી-જાણે પોતાનો નિર્મળ પ્રતાપ સૂર્યની સાથે સર-

ખાવવામાં ગુંથાયલા ઈનસારી બાદશાહને હરકત ન કરવી એવો સઘળી પ્રભએ સંપન્ન કર્યો હોય.

(૭૪)

આ તોફાનથી અમે ધણું ગભરાયાં, અને અમારી હોડી અબધડી ડુબશે એવી દહેશત અમને લાગી. ત્રણ ચાર દહાડા સુધી અમે અમારી ઓરડીમાંથી બહાર નીકળી શક્યાં નહિ. છેવટે ગમે તેમ થાય તોપણ એક વખત વહાણના ઉપલા તુતક ઉપર જવું તો ખરું, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો, અને જેમ તેમ કરી ઉપર જઈ એક ખુરશીપર હું બેઠી. ત્યાં સમુદ્રની સ્વચ્છ હવા લાગવાથી મારા શરીરમાં જાણે નવો જીવ આવ્યો. ધડીમાં સમુદ્રનાં બારીપર અથડાતાં મોજાં તરફ કંઈક અનજાણ જેવી ખ્હીકને મારે મહારાથી જોવાતું સરખું એ નહોતું, અને તેમ કરવા જતાં મારાં મોતીયાં મરી જતાં. પણ એક ધડીમાં કેવો અદભૂત ચમત્કાર થયો ! હવે હું ઉપલા તુતક ઉપર ઉભી રહેલી, અને હોડી હમણાં ખુરશે, હમણાં ખુરશે એવું તો થતું હતું, તે છતાં સમુદ્રનું વિસ્તીર્ણ અને ભયંકર રૂપ જોઈ મને જરા પણ ધાસ્તી લાગી નહિ. ઉલટાં ઉત્સાહ, આનંદ અને શાંતિ મહારા હૃદયમાં ઉદય પામવા લાગ્યાં. તે વખતે કુદરતી દેખાવપરથી જે નસિહત મળી તે હું કદી વિસરનાર નથી. માણસ જ્યાં લગી ધારજ રાખી વિપત્તિ અને શત્રુની સામે ટક્કર લેતું નથી, ત્યાંસુધી તેને તેમનો મોટો ભય લાગે છે. ખ્હીકણુ મનુષ્ય જેમ જેમ ધાસ્તીનું મારું ઘરમાં અથવા પથારીમાં મોટું ખોરી ભરાતું જાય છે, તેમ તેમ તેની ખ્હીક વધતી જાય છે, અને નિરાશાને લીધે દશે દિશા અંધકારમય થઈ જાય છે. પણ ભાઈ, એકવાર “ કાર્યં વા સાધયેયં દેહં વા પાતયેયં ” એટલે કે કાર્ય સાધીશ નહિતર દેહ પાડીશ, એવો નિશ્ચય કરી તારા શત્રુને નિરાશાદિ વિપત્તિની સામે થા, એટલે ભય એ શબ્દ તારી સ્મરણ શક્તિમાંથી જતો રહેશે, અને તું જીવન્મુક્ત પ્રમાણે નિર્ભય થઈ, સઘળું જગત તારી વિશ્દ્ધ હશે તોપણ, સત્યપર અને સત્સાહસપર અવલંબન કરી તહાઈ કાર્ય તું સાધશે. આ અગાધ સમુદ્રમાં આપણાં વાતાહત વહાણોને ધણાંએક તોફાનોની સામે ટક્કર ઝીલવી પડતી નથી શું ? તે વખતે જો હિંમત રાખી સમુદ્રનાં ભયંકર મોજાં સામે આપણે થયા, તો ખચ્ચીત જયશ્રી આપણને મળશે અને આપણા મનને શાંતિ પણ પ્રાપ્ત થશે.

(૭૫)

એમ છે તો તમારે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. જેમ આપણી અવસ્થા નિરાધાર હોય તેમ એક રીતિએ સુતર વધારે સાઈ છે એમ સમજવું. નિત્ય

શીતલતામાં વસનારના કરતાં જેને બહુ તાપ વેઠ્યા પછી શીતલતા મળે છે તેને તે શીતલતા દ્વિગુણિત સુખકારક લાગે છે; તેમ આપણે પ્રથમ પ્રતિકૂળ દશાનો તાપ વેઠ્યો હશે તો બ્યારે, અવશ્ય અનુકૂળતા લાવનાર આપણી વિદ્યાથી, સદ્ગુણોથી અને સદાચારથી અનુકૂળતા આવશે ત્યારે તે દ્વિગુણિત સુખકારક થશે. અનુચ્ચ અવસ્થામાંથી ઉચ્ચ અવસ્થામાં જવામાં જેવું પરાક્રમ છે અને ઉત્તરવયમાં તે જેવું અભિમાનપ્રદ છે એવું અન્ય નથી. તમારે નિરંતર મહાન રીતે દીર્ઘ પ્રયત્ન કર્યા જવાની જ માત્ર અપેક્ષા છે. તમારો સારો ઉદ્યોગ તમને સર્વ અનુકૂળ કરી આપશે. ધૃતિને ધારીને વિદ્યામાં જ વધ્યાં જવું. વિદ્યાનો મિષ્ટ ક્ષીરસાગર કીંવા અમૃત્ય રત્નાકર વિશાળ છે, અને તેના મથાર્ય લાભ તથા સુખ, આગળ ગયેથી મળવાનાં છે, એથી વિદ્યાના ઉપાસનથી આમરણાન્ત વિરમવું નહિ.

(૭૬)

મનુષ્યે રચેલી વસ્તુમાત્રમાં હરહમેશ ફેરફાર થયા કરે છે. તેની ઘડેલી કોઇ પણ ઘટના સ્થિર નથી રહી. છતાં શું મનુષ્યનું મિથ્યાભિમાન ! “મારી રચેલી સર્વ રચનાઓ સ્થિર રહેવીજ નેઇએ.” છતાં મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિમાં એવી કંઇ વિલક્ષણ ચંચળતા રહેલી છે કે તે કોઇ પણ એક સરખી રીતે ચાલુ રહેલી સ્થિતિમાં સંતોષ માનતો નથી. ભાંગતોડ અને બાંધછોડ એ તેનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. મોટાં મોટાં રાજ્યો સ્થપાયાં, ખીલ્યાં, અને કરનાયાં. ભારતવર્ષમાં અનેક સંસ્કારી પ્રજાઓના ઉદયાસ્ત થયા. પરદેશીઓના હક્ક આપ્યા, તેઓ જીત્યા પણ જીતાયા, અને હિંદમાં ભળ્યા. વેપારી તરીકે ખરીદવા અને વેચવા આવ્યા, પદાર્થ ભેગી તેમની શક્તિ વેચાઇ અને ખરીદાઇ; ધાર્મિક, સામાજિક, અને સાંસારિક ધરતીકંપો થયા, લાવાનો પ્રવાહ વહ્યો. વાવાઝોડાં અને વટોળિયા ચડ્યા, રેલો આવી, આગો લાગી, મહા-મારી ચાલી, અને કાપાકાપી થઇ. છતાં બ્યારે મિંસર, સિરિયા, ખાલ્દીઆ, ધરાન આદિ મહારાજ્યોનો અંત આવી ગયો ત્યારે ભારતીય પ્રજા મનુષ્ય માત્રને પ્રમોદવાને જાગૃત રહી છે. પ્રાચીન કાળથી અનેક રીતે મનુષ્યને સંસ્કારી બનાવી તેને કર્તવ્યપરાયણ કરાવવામાં આર્યાવર્તના લોકોએ જુદી જુદી પ્રજાઓને સહાય કરી છે, અને આજે પણ એજ કર્તવ્યમાર્ગમાં રાજ-કર્ત્રો પ્રજાને ખેંચવાને તે પ્રયત્ન કરી રહી છે.

(૭૭)

ધૃષ્ટિની હસ્તી ન સ્વીકારનારાઓને આંખની રચના તપાસવાની એક

વિદ્વાન બલામણુ કરે છે. આંખની રચના તપાસી હોય તો માણસને ખાતરી થયા વિના રહે નહિ કે એનો બનાવનાર કોઈ અદ્ભૂત ચાતુરીવાળો ઇશ્વર છે; આંખને લગતી દરેક વસ્તુમાં એના કર્તાએ અસાધારણ સંભાળ લીધેલી છે, તથા એનું કીંમતીપણું અને કોમળપણું નજરમાં રાખી પુરેપુરી કાળજીથી એનું રક્ષણ કરેલું છે. આ એક દાખલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ઇશ્વરની ચાતુરી આ વિશ્વના અમુક જ પદાર્થો બનાવવામાં રહેલ છે. કેટલીકવાર થોડા જ્ઞાનવાળા માણસને આ જગતમાં ઘણું અંધેર મચી રહેલું લાગે છે, પરંતુ તેમ નથી. આ વિશ્વમાં એક કણ પણ નકામો વસ્તો નથી. દરેક પદાર્થ કંઈને કંઈ ગરજ સારે છે, અને સર્વ મળી પ્રભુની અદ્ભૂત રચના શક્તિની સાખ પુરે છે. સઘળે એની કળાની ખુબી ભરેલી છે અને એ સર્વ વ્યાપક અને સર્વ જ્ઞાની છે, એમ શ્રદ્ધા રાખવી. પરમેશ્વર છે એ વાત નિઃસંશય છે. માટે એની હસ્તી વિષે ક્ષણવાર પણ શક લાઇ જવા વિના જગતનાં સઘળાં કામ કરવા એ આપણી દરજ છે.

(૭૮)

સ્વાશ્રયમાંજ ઘણાક ઉત્તમ ગુણો ખીલી નીકળે છે; તે ગુણોથીજ માણસ સુખી થાય છે અને પૂજ્ય ગણાય છે. જે મહાન ગુણ સ્વાશ્રયથી દિપ્ત થાય છે તે સંતોષ છે, અને તેનીજ જેઠે ધૈર્ય પણ ચાલ્યું આવે છે. સંતોષીને ધૈર્યવાન પણ સ્વાશ્રયી મનુષ્ય પ્રમાણિક અને ન્યાયી થાય છે. સ્વાશ્રય, સંતોષ, ધૈર્ય અને ન્યાય, તથા પ્રમાણિકતા, એટલા ગુણોનું નામજ સ્વતંત્રતા કહેવાય છે. જેની તેની વાતની નાજ પાડ્યા કરવી, કે જેમાં તેમાં દોષ કાઢવા, કે સર્વનું અપમાન થાય તેવી ઉદ્ધતાઈ રાખવી, એનું નામ સ્વતંત્રતા નથી. સ્વતંત્ર છે તે, એટલે સ્વાશ્રયી છે તે, ઉઘોગી હોય, દયાળુ અને શુદ્ધ હોય, એમાં તો કહેવુંજ શું ? દુકામાં સ્વાશ્રયથી સહૃદયતા ખરો ઉદય થાય છે, ને સર્વદા કલ્યાણ પેદા થાય છે. સ્વાશ્રય વિના કોઈ સુખી કે મોટું થઇ શક્યું નથી. વગવસીલાથી કે ખુશામદ ગુલામગીરીથી કદાપિ કોઈને અધિકાર કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય, પણ તે યોગ્ય રીતે દીપે કે ભોગવાય તે માટે તો સ્વાશ્રયનીજ અપેક્ષા છે.

*

*

*

*

પુસ્તકની સોજતમાં જે અનંતાનંત લાભ છે તેમના ચરણનો આશ્રય કરવાથી જે અગ્ર એટલે ઉત્તમોત્તમ અને અમોઘ એટલે સિદ્ધ, જ્ઞાન, વિવેક અને ચાતુર્ય પેદા થાય છે, તે બધું તો એકજ બાબતુએ રહ્યું, પણ બીજા સહવાસો કરતાં પુસ્તકોને અમથાં ઉથલાવી જવાં જેટલો પણ પુસ્તકનો સ-

હવાસ લાભકારી છે. એ અક્ષર આવડે તે તો પડ્યા જડે, પણ ઉલટું ન-
હારા વિચારમાંથી કે નકારી સોખતમાંથી ઉગરાય એ મહા લાભ છે. સમય
નકમો કે ભારે લાગે નહીં અને ગમત સાથે જ્ઞાનનો લાભ થાય.

(૭૯)

વર્ષ પછી વર્ષ વીતી ગયાં, અને લોહીમાં રંગદોળાયલા અલાઉદ્દીનના
વાવટાઓની સાથે જીત બંધાઈ ગએલી દેખાવા લાગી; તોપણ ભાગ્યદેવી
પોતાનો ધીરેધીરે ઉતરતો પણ નિર્દય ખૂટી જઈને આકાશમાં ભમ્યાં કરતી
હતી. પાદશાહ પોતાના હથીયારોની ફતેહ જોઈને કુલી ગયો હતો અને તેના
માથામાં ઘણો પવન ભરાઈ ગયો હતો. તેના રાજ્યના આરંભમાં તે ખી-
જની સલાહ સાંભળતો તે પ્રમાણે કરવાનું હવે તેણે છોડી દીધું, અને સર્વ
તેના એક હુકમ પ્રમાણે થવા લાગ્યું, તોપણ એના રાજ્ય વિષે એવું લખેલું
છે કે એની વેળામાં રાજ્યની જેવી ચડતી કળા થઈ તેવી કદિ થઈ નથી;
છેક આદેના પ્રાંતોમાં વ્યવસ્થા અને ન્યાય વર્તીઈ ગયો, અને દેશમાં શાંતિ
વધવા લાગી પણ પાદશાહ તેના મહિમા અતે સત્તાની ટોચે પોહોંચ્યો હોય
એમ દીસવા લાગ્યું; અને જેમ સર્વ વસ્તુ નાશવંત છે અને નીરંતરપણું
માત્ર ઇશ્વરને છે, તેમ પાદશાહની ચડતી કળાની પરીપૂર્ણતા ઘટવા લાગી,
અને તેના રાજ્યનું તેજ ઝાંખું પડવા લાગ્યું.

(૮૦)

પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવાનું સાધન થવાય એજ ઉદ્દેશનું ફલ એ
વાત સદાકાળ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. જે ઉદ્દેશ પામેલાથી પ્રાપ્તિ કલ્યાણ
નથી થયું તેનો ઉદ્દેશ નિષ્ફળ છે. સૂર્યનાં કિરણોથી સ્વાભાવિક નીચ ગતિ-
વાળા જળના કણ આ પૃથ્વી પરથી ઉંચે જાય છે અને અંતે નિર્મલ અને
મિષ્ટ થઈ પાછા પૃથ્વી ઉપર વર્ષે છે, અને પ્રાણી માત્રના સુખની વૃદ્ધિ કરે
છે. તેમ ઇશ્વર કૃપાથી જે પુરૂષ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પામે તે પણ પોતાના ગુણોથી
ઘણા પ્રાણીના સુખની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે જ, હૈને ઉચ્ચ ઉદ્દેશ
સાધક થયો એમ સમજવું. જે ઉદ્દેશથી કોઈને લાભ નથી તે ઉદ્દેશ મિથ્યા
છે. લોકનું હિત કરવું એજ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ અને તત્વ છે; એ સત્યતા ઉદ્દેશ
પામતાં પુરૂષોએ મનમાં, સજ્જડ કરી રાખવી જોઈએ. આરંભથી જ
લોકોપકાર પાછળ સર્વ યત્ન કરવા જોઈએ. પોતાના નિમિત્તથી લોકોને
સુખી થયલા જે જુવે છે, ને હૈને જે આનંદ થાય છે હૈને અનુભવ
હૈને જ છે.

(૮૧)

આ સમો ચોતરફ લડાઈનો હતો અને ઇલિઝાબેથનો તે બધામાં હાથ હતો, તોપણ એ એવી તળવીજથી ચાલી કે બધે ઇંગ્લાંડનું માન વધ્યું, એનું ધાર્યું પાર પડ્યું, અને તે છતાં એને એકજ મોટી લડાઈમાં પડ્યું પડ્યું. ક્રાન્સની સાથે મંધિ થવાનો લાગ આવ્યો ત્યારે એ ડહાપણથી કેલે શેહેરને માટે રક્ષક કરવા રહી નહિ. ફ્લેન્ડર્સના લોકને મદદ કરી ખરી, પણ તેમણે એને રાજ આપવા માંડ્યું તે લીધું નહિ. સ્કૉટલેન્ડમાં ખટપટથી એણે મોટા બડકો સજાગાવી મુક્યો હતો, પણ પોતે ઘણીખરી દૂરને દૂરજ રહી. એનું લક્ષ પોતાના રાજનો સારી પેઠે બંદોબસ્ત કરવા તરફ હતું અને તે કામમાં તે હિંમત, ખંત ને ડહાપણથી મંડી હતી. એ કુંવારીજ રહી તેનું એક કારણ એ પણ હતું કે પરરાજ સાથે લમ મંબંધ બાંધવાથી ઇંગ્લાંડનું હિત જોઈએ તેવી છૂટથી જાગતી શકાય નહિ.

*

*

*

*

આફ્રિકા તથા ઑસ્ટ્રેલીઆની જોઈએ તેવી હળુ શોધ થઈ નથી. પણ ચંદ્રની બહુ ખારીકીથી શોધ થયેલી છે. નરી આંખે ચંદ્ર ઉપર ગમે તે આકારના કાળાં ધાંયાં કે ડાઘા દેખાય છે. કેટલાકો કહે છે કે એમાં મનુષ્યનું મોં માલમ પડે છે. આપણે એને દેવ તરીકે પુજા કરીએ છીએ અને એના ચિત્રમાં માથું, મુઠ્ઠા, મોં વગેરે કદ્યેલું છે અને ડાઘાને હરણ માનીએ છીએ. ફ્રેંચ લોક કહે છે કે જ્યુડાસે કાછરતને દ્રસાવ્યો હતો તેને સગ્ન તરીકે ચંદ્ર ઉપર દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો છે. એશીયા માઇનરના લોકો કહે છે, ચંદ્ર આપનો છે તેમાં પૃથ્વીની છબી જણાય છે અને પૃથ્વી ઉપર પહાડ દરીઆ વગેરે છે તેનીજ છબી આ આપણે જોઈએ છીએ.

(૮૨)

આપણા દેશમાં તો હાલ મતાંતરક્ષમા (Spirit of toleration) રાખવી એ ખાસ જરૂરનું અને ખરી સ્વદેશભક્તિનું કામ છે. આપણો દેશ હાલ ઉગમણા અને આથમણા સુધારાનું મોટું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું છે, અને જ્યાં સુધી એ બંનેનું સમાધાન થયું નથી, ત્યાં સુધી આપણે જો મતાંતરક્ષમા નહિ રાખીશું, તો પ્રજાઐક્યને તોડનારો મોટો કુસંપ આપણામાં એક નવોજ પેસનાર છે. આપણામાં જુના વિચારના અને નવા વિચારના એવા બે પક્ષ તો એક બીજા સાથે હાડવેર બાંધી બેઠાજ છે, અને તેમાં હવે નવા વિચારવાળામાં પણ એક મોટી ફાટ પાડવાની બડી તળવીજ ચાલી છે; અને જો તેમાં આપણે બેગવાયા, તો પછી આપણા કુસંપનો કાંઈ પણ પાર

રહેવાનો નથી. અત્યારમાંજ ધરસંસારી સુધારક અને રાંજકીય સુધારક એવા શબ્દો બોલાવા લાગ્યા છે, અને અમે ઉંડા ખેદથી જોઈએ છીએ કે એ નામના અન્યોન્ય દ્રોહી એ પક્ષ આપણા કેળવણી પામેલા પુરુષોમાં પડી જવાનો સમય બહુજ પાસે આવતો જાય છે. એવા રૂપાંતરને સમયે માણસ નવીન વિચારો બાંધે, બાંધેલા ફેરવે, ફેરવીને પાછા ઠેકાણે આવે, એવા અનેક ચમત્કારો સ્વાભાવિકપણે જ થાય તે જોઈ આપણે ચક્રિત કે કોપિત થવું ન જોઈએ; મતાંતરગ્રહણ એ આવા સમયની એક સાધારણ નીપજ છે. આ ઉપરથી એમ ન માનવું કે સંસારમાં પડ્યા પછી ભણેલા આપસ્વાર્થી થઈ જઈ સત્ય અને દેશદાઝનો ત્યાગ કરે છે. અમે તો આવા અપવાદને આપણા દેશી ભણેલાઓ ઉપર દુષ્ટ મિથ્યારોપ ગણીએ છીએ, અગર જો આપણામાં ઘણા જણ એ પ્રમાણે માને છે.

(૮૩)

દેશાભિમાનનો ગુણ ઘણો જ ઉપયોગી છે. સ્વભાવથી જ માણસ પોતાનાં પંડને સૌથી વધારે ચહાય છે. તેથી ઉતરતા પોતાના બંધુને ચહાય છે. પછી પોતાના સાથીઓને ચહાય છે. એ પ્રમાણે ચઢતાં ચઢતાં માણસ પોતાના સમસ્ત દેશ ઉપર મમતા રાખતાં શીખે છે. દેશ પ્રીતિમાં પોતાનો જ સ્વાર્થ કેવી રીતે રહેલો છે, તે જ્યારે બરાબર સમજાય છે, એના રૂડાં પશ્ચિમો એટલે સમસ્ત દેશનો ઉત્કર્ષ બધાના જોવામાં આવે છે, અને જ્યારે એ ગુણ અબ્યાસથી માણસમાં ઘણો કેળવાય છે, ત્યારે પાછળ કહેલી સઘળી પ્રીતિઓનું જોર નરમ પડે છે અને દેશ પ્રીતિનું જોર ઝળકાટની સાથે બહાર પડે છે. માણસ ખુશીની સાથે દેશના હિતને સાડ ઘણી મહેનતે મેળવી રાખેલું ધન ઘડીમાં ખરચી નાંખે છે; પોતાના બીજા મંબંધની મમતા છોડી દેશની સેવામાં એક નિષ્ઠાએ તત્પર રહે છે, અને પ્રસંગ આવે છે તો દેશને સાડ પોતાના પ્રાણનો પણ પરમ આનંદથી ભોગ આપે છે.

(૮૪)

તમને ફરીયાદ કરવાનું કારણ છે એવું વખતો વખત તમારા મનમાં આવશે એમ ઘણું ભાગે બને એવો સંભવ છે. આ પ્રમાણે થાય તો તમે ધૈર્યવાન અને વિવેકી થજો. આવે પ્રસંગે તમારા મિત્રના વિચારને ધોરણે વિચાર કરજો. કંઈ પણ કામ ઉતાવળા થઈને કરશો નહીં. કુદરત તે પ્રમાણે કઠી કરતી નથી. જેમ વધારે ઉતાવળ કરવામાં આવે તેમ આગળ વધવામાં વધારે ઢીલ થાય છે. ગમે તેમ હો પણ લડાઈ વહોરવામાં તો ઉતાવળ કઠી કરશો જ નહીં. ફરી ફરીને આ બાબતનો વિચાર કરવો. વિચાર કરવાને

નેધએ તેટલો અવકાશ હ્યો. રાતના સુતા પહેલાં કોઈ પણ બાબતના સં-
બંધમાં ગમે તેટલા તમે ગુસ્સે થયેલા હશે. તો પણ સવારમાં તે બાબત
તમને જૂદા જ રૂપમાં સમજાશે.

(૮૫)

સાં નામ એક અમુલ્ય વસ્તુ છે; તેની કિંમત આખા જગતના સોના,
રૂપા, હીરા, મોતી, વગેરે ઝવેરાત કરતાં ઘણીજ વધારે છે. જેની પાસે સાં
નામ છે તેના જેટલો શ્રીમંત બીજો કોઈ નથી. બીજી સઘળી દોલતના નાશ-
વાંત છે, પણ સાં નામ અમર છે. બીજી દોલત તો ખુટી જાય છે, અને
તે દોલત મેળવનારનું નામ એક બે પહેડી પછી નાશ પામે છે; પણ સાં
નામ ધ્રુવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે. દુનિયામાં લોકો પોતાના વંશ વડે
જ આ લોકમાં અમર રહેવાની આશા રાખે છે, તે ખોટી છે; એ પ્રમાણે
તો એક અથવા ઘણું તો બે પહેડી સુધી તે ઝાળખાય છે, પણ પછી તેનું
મીઠું વળ્યું. તે હતો અને નહી હતો એ સરખું જ થાય છે; પણ સાં નામ
એ તો જગતને એક મોટો વારસો આપી જવા જેવું છે. સારા નામવાળાનું
સ્મરણ કાયમ રાખવાને વંશની જરૂર નથી; તે તો અંધકારમાં સૂર્યના એક
કિરણ પેઠે પ્રકાશ્યાં કરશે. સાં નામ અથવા આખર રૂપી અમુલ્ય હીરો મેળ-
વવાની સઘળાને આતુરતા હોય છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેઓ મેહેનત પણ
કરે છે; પણ સઘળાના પ્રયત્ન સફળ થતા નથી.

(૮૬)

આપણી ઇંગ્રેજી વિદ્યામાં એક જાતનો દોષ છે અને તે એ કે માણસની
વિચાર શક્તિને તે ઉદ્ધત બનાવી મુકે છે. આ ગુણ આખી પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો
છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અસંતુષ્ટ વૃત્તિ સર્વ પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે,
તે પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે છે, અને દષ્ટિ-મર્યાદાના જેવી ફળ પરંપરા
દેખાડે છે. સ્વાભાવિક માર્ગે ફળ મેળવતાં વાર લાગે છે તે આ વૃત્તિને પ્રતિ-
ફળ થાય છે. એકજ ફળ શોધી બેસી રહેવાનું નહિ, પણ ફળ ઉપર ફળ
ખોળ્યાં કરવાના અને તે પણ આટલી ઉતાવળથી એટલે આ વૃત્તિવાળાં મન
સટોરિયા જેવી પ્રકૃતિવાળાં થઈ જાય છે. ભૂતકાળનો અનુભવ શોધ્યા વિના,
વર્તમાન સ્થિતિ જોયા વિના, આતુર મન ભવિષ્ય શોધવા નિકળે છે અને
સાધન વિના ફળ ઈચ્છે છે ! વર્તમાનથી અસંતુષ્ટ ચિત્ત દષ્ટિ આગળ અક-
સ્માત ઉડતું ભવિષ્ય ઝડપે છે અને એ ભવિષ્યની પાછળ ઉભેલું ભવિષ્ય
દષ્ટિએ અચાત્ય પડતાં કંપારી ખાય છે.

(૮૭)

આ સ્થિતિઓમાં કાળાન્વયે એક પહેલી અને બીજી ત્યાર પછી થઈ એટલું જ નહીં, પણ કાર્ય કરણ પરત્વે પણ પૂર્વાપર સંબંધ તેવો જ છે; તેથી કેળવણી કેવી રીતે આપવી તે બાબતમાં આટલો બધો ઝઘડો મચી રહેલો જોઈ આપણી ધીરજ જતી રહે તથા આવા ઝઘડાથી જે માણં પરિણામ નિપજે છે તે જોઈ આપણને ખેદ થાય, તો પણ આ સ્થિતિ છે તેમાં ફેરફાર થઈ છેવટે સારાં પરિણામ નીપજે તેવી છે, અને આવી સ્થિતિ એક વખત થવી જ જોઈએ. તથાપિ આપણને ધીમે ધીમે આગળ વધી જે મળ્યું તેની નોંધ કરવી જોઈએ. પચાસ વરસ સુધી તકરાર ચલાવી પ્રયોગ કર્યા તથા પરિણામો સરખાવ્યાં ? અને આપણને જે મેળવવું છે તે તરફ થોડાંક ઠગલાં પણ આપણે નહીં ભર્યા હોય ? કેટલીક જુની રીતો બંધ પડી છે, નવી દાખલ થઈ ચુકી છે, અને બીજી કેટલીકનો ત્યાગ કરવાનું અગર સ્વીકાર કરવાનું કામ ચાલવા માંડ્યું છે. બધા ફેરફારોનો મુકાબલો કરીશું તો કેટલાંક સમાન લક્ષણો મળી આવશે, તેમનું વલણ એક સરખું આપણા જોવામાં આવશે; તેથી આપણો અનુભવ આપણને કંઈ દીશાએ દોરી જાય છે તેનો અનુમાનથી આપણને કંઈક સારો ઘડો પણ મળી જ આવશે; માટે આ બાબતમાં વધારે ઊંડા ઉતરતાં પહેલાં પાછલા જમાનામાં હાલના જમાનામાં અપાતી કેળવણીમાં શી શી વિરક્તતા છે તે તપાસીએ.

(૮૮)

ધણાંક એમ જાણે છે કે જે માણસ જે ધંધાને યોગ્ય હોય તે માણસજ તે ધંધો કરી શકે. વેપારીઓ જાણે છે કે નિશાળમાં ભણેલા લોક વેપાર નજ કરી શકે; મહેતાજીઓ જાણે છે કે વેપારીઓ વિદ્વાન ન હોઈ શકે; રાજદારી લોક નિશાળમાં ભણેલાને તો હસેજ છે, ને છોકરાં ભણાવવા વિના બધા ધંધા માટે તેમને નાલાયક ગણે છે, ખેડૂતો વળી સર્વને નકામા ગણે ને સર્વે ખેડૂતોને નકામા ગણે છે. આવો પરસ્પર ધંધાનો વિરોધ ચાલે છે, ને જેને ધંધો કે કારભાર કહેવાય છે તેમાં પડેલા લોક એમ સમજે છે કે કવિતા કરનારા, કે જ્ઞાનની વાતો કરનારા એટલે જેને સાધારણ રીતે કેળવાયલા કહીએ છીએ તેવા કાંઈક કામના નથી ! પણ આવા વિરોધમાં કંઈ તત્ત્વ નથી. જે મનુષ્ય કોઈ એક ધંધામાં વિજય પામી શક્યું છે, ને ઉદ્યોગી તથા પ્રમાણિક જણાયું છે, તે ગમે તે ધંધામાં પણ પોતાના ઉદ્યોગ અને પ્રમાણિકપણાથી વિજય પામશે.

*

*

*

*

પણ સીતાની મુખમુદ્રા કાંઈ ચિંતાતુર છે, કાંઈક પ્રેમાવેશવાળી છે, કાંઈક લજ્જામયમાન છે. શા માટે? વિશ્વામિત્ર ઋષિ રામલક્ષ્મણને લઈને અયોધ્યા જતાં મિથિલામાં આવ્યા હતા, ને સીતાએ અંખાનું પૂજન કરવા જતાં રામનું અલૌકિક દિવ્યરૂપ જોઈ તેમનેજ મનથી પોતાનો સ્વામી વર્યો હતો. એ રામ અત્યારે સ્વયંવરમાં છે. પણ એ બાલક ધનુષ્ય શી રીતે ચઢાવશે એ વિચારથી એને ચિંતા થાય છે, વિશ્વામિત્ર જેવા મહાત્માનો હાથો છે તે તો બધું થશે એમ વિચારી પ્રેમનો આનંદ થાય છે, ને એ મારા સ્વામી થશેજ એમ ગણી એમના સામું જરાક જોઈને શરમાય છે.

(૮૯)

ઘણાએક સુધારાવાળા તો હાઈકોર્ટનો આ ઠરાવ જોઈને મનમાં ખુશી થયા હશે કે આ રીતે હવે છુટાછેડા કરવાનો, અને તેથી પુનર્લેખ થવાનો રસ્તો ખુલ્લો થવા લાગ્યો છે. ઘણા વખત સુધી સાથે રહી પ્રજા પણ ઉત્પન્ન કર્યા પછી છુટાછેડા કરવા જવું એ લક્ષ્મના પવિત્ર અંધનને છેક પશુ ધર્મ જેવો બનાવી દઈ માણસ માણસના દુઃખમાં કેટલો વધારો કરનારૂં નીવડશે એ પરદેશના દાખલા જોઈને પણ તેઓ વિચારી લેતા નથી. કાલાંતરે પતિ નિર્ધન થઈ ગયો ને પોષણ ન કરી શકે તેવો રહ્યો તો તેને તણ દેવો એ શું કુલીન સ્ત્રીઓનો ધર્મ કહેવાય? આટલાં વર્ષ તેણે પોષણ આપ્યું તેનો સારો બદલો કહેવાય? માણસ માણસ વચ્ચેના લક્ષ્મ જેવા પવિત્ર સંબંધ પણ કેવલ મોજ શોખ કરી ખાવા પિવા માટે થતા હોય ત્યારે તો બહાર લક્ષ્મ કરવાની પણ શી જરૂર છે? એ સ્ત્રી પણ વજની ઘડેલી હોવી જોઈએ કે જેની સાથે તે ઘણા વખત સુધી રહી તેની અશક્તિ થઈ ત્યારે તેની પ્રીતિથી કે દયાથી મદદ કરવાને બદલે તણ દેવા તૈયાર થઈ! પણ જ્યાં ભાન પણ પુરૂં મળે નહિ તેવી વયે લક્ષ્મ થયેલાં, ને પછી બાધના વિચાર સુધારામાં ચાલ્યાં તથા ભાઈ એમજ રહ્યા એટલે પ્રીતિ થવાનો સંભવ પણ ક્યાંથી?

(૯૦)

મી. મલબારીએ પોતાનું બચપણ ઘણું ખર્ચે તોફાન મસ્તીમાં જ ગાળ્યું હતું. અંગ્રેજ અબ્યાસ માટે કેટલોક વખત સર જમશેદજીની સ્કૂલમાં ગાળ્યા પછી, બીજાં ધોરણમાંથી એકદમ ચોથામાં તેને લઈ જવામાં આવ્યા. એમના દસ્કત એટલા બધા સારા હતા કે મી. સુરતી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરે મી. મલબારીની કોપી બુક નમુના તરીકે આખા ઉત્તર વિભાગમાં ફેરવી હતી. નાનપણથી બાળ વિધવા તરફ દિલસોજી ધરાવતા, કળેડાં માટે તિરસ્કાર દર્શાવતા,

*

*

*

*

બાળકોને તેમની સ્વતંત્રતાથી રમવા ફરવા ન દેતાં, પણ પોતાની જ ઇચ્છા પ્રમાણે એક ઠેકાણે પૂરી રાખવાં એવી ટેવ કેટલીક માતાઓને હોય છે. આમ થવાથી બાળકના મન પર અસર થાય છે તે તો જૂઠી, પણ શરીર બહુ નિર્બળ થવા માંડે છે; ખાધેલું પચતું નથી અને ક્વચિત રોગી થઈ બાળક મરી જાય છે. સૌથી સારો માર્ગ એ છે કે બાળકો માબાપને દેખી ખીએ નહિ, પણ ઉલટાં માબાપ રાજ થશે એમ જાણી આનંદમાં રમે તેમ થવું જોઈએ; તેની સાથે તેના મનમાં એમ રહેવું જોઈએ કે આપણે કોઈ નિષિદ્ધ વાત કરીશું તો માતૃપિતાની અરૂચિ થઈ તે ખીજ્યા વિના રહેવાનાં નથી.

* * * * *
પ્રલય એટલે જો 'કેવળ નાશ' એવો અર્થ કરવામાં આવે તો તે વાત ઘટતી થતી નથી કેમકે પદાર્થનો કેવળ નાશ સંભવતો નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદાર્થનું ઈશ્વરાદિને વિષે લીન થઈ જવું એમ કેટલાકનો અભિપ્રાય છે, પણ મને તેનો સ્વીકાર નથી.

* * * * *
સૂર્ય ઉઝા પછી તે ગુપ્ત રહી શકતો નથી, કસ્તુરીનું પાત્ર ઉઘડ્યા પછી તેનો પરિમલ અજ્ઞાત રહેતો નથી, કમળ વિકસતાં બ્રમરવૃંદ ગુંગરવ કરે છે તેમ જેનું અહંકારનું પડ તુટ્યું છે, મમત્વ અને ભિન્નતાની દિવાલો વિશુદ્ધ સ્નેહની ભરતીથી ધોવાઈ ગઈ છે, તેના આત્માનો પ્રકાશ કોટિ પ્રયત્ને ઢાંકી શકાતો નથી. આત્મ જ્યોતિ પ્રકટે એટલે પતંગીઆ આપોઆપ દોડી આવે છે.

(૮૧)

શૌર્યવાન પુરુષોનું ધૈર્ય વિપત્તિમાં જ વધારે દીપે છે. સંસારમાં પ્રતિદાણુ વિપત્તિઓ વર્ષાદની પેઠે પડે છે; પણ તેમાં ધારજ રાખી શૌર્યવાળા માણસો ડગતાં નથી. જેમ અંપતિથી ત્હેમને ગર્વ નથી આવતો તેમ વિપત્તિથી ત્હેમનું ધૈર્ય સ્પષ્ટિત થતું નથી. જેનામાં નીચ છુદ્ધિ નથી તે કદાપિ નીચપણું કરતા જ નથી. સુખ કે દુઃખ માણસના હાથમાં છે જ નહિ એ તો સિદ્ધ વાત છે; ત્યારે સુખમાં કુલાઈ જવાથી પ્રાપ્ત થતી હલકાઈ, અને દુઃખમાં રડવાથી પ્રાપ્ત થતી દીનતા, એજ માત્ર ઉભયમાં વિવ્હલ થનારને પ્રાપ્ત થાય છે. ને જ્યારે એમ જ છે ત્યારે ઉભયથા એક જ વૃત્તિ રાખી ગંભીર રહેવામાં કેટલું શૌર્ય, કેટલું ઔદાર્ય, કેટલી મહાશયતા છે. આપણમાં જ ખરા ગુણની કસોટી છે. માણસના દુર્ગુણોને કસી જોવા હોય, ત્હેનામાં દુર્ગુણ છે કે નથી ત્હેનો નિશ્ચય કરવો હોય, તો તે અંપતિ સમયે થઈ શકે છે, પણ ત્હેનામાં આ ગુણો છે તે જોવાનું તો વિપત્તિમાં જ અને છે. ચંદનના લાકડાને અમર્યું જોવાથી તે લાકડા જેવું લાકડું જણાય છે પણ ત્હેને ઘસવા માંડે

તો ત્હેમાંથી સુગંધિ વિના બીજું કંઈ નીકળતું નથી. વિપત્તિમાંજ ખરા ગુણનો પ્રકાશ થાય છે, ને મહાત્માઓ ખરી વિપત્તિની વખતેજ કોઈ અપૂર્વ શૌર્ય તથા ઉદારતાનું દર્શન કરાવે છે. ધણુક મહાપુરૂષોને આ મહા નિમમ એટલે સુધી વળગેલો હોય છે કે તેમને સહેજ ખીજવવામાં આવે ત્યારેજ તેઓને મોઢેથી અપૂર્વ જ્ઞાનનો ઉદ્ગાર વહે છે.

* * * * *
આવું ચારિત્રનું પરાક્રમ જે શૌર્યથી પ્રકાશ પામે છે તે પુરૂષોમાં જ જણાયું છે કે જણાઈ શકે એમ માનવાનું કારણ નથી. એટલુંજ અવિશેષ સ્મરણમાં રાખવાની અપેક્ષા છે કે સર્વે પુરૂષો સ્ત્રીઓનાજ પુત્ર છે; ને ત્હે મનામાં જે જે પરાક્રમ છે તે તે સ્ત્રીઓની અસરનુંજ રૂપાંતર છે. સ્ત્રીઓનાં ગીત કોઈ ગાતું નથી, તેમને નામે કીર્તિ સ્થંભ રોપાતા નથી, છતાં તેમની શક્તિ અગાધ, અમિત, અપાર છે ને સર્વદા ગુપ્ત છતાં માણસના જીવિતમાં નિકટ જોડાયેલી છે; પણ પ્રસિદ્ધ શૌર્યના દર્શનમાં એ સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ નથી એમ નથી. અનેક સતીઓએ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પ્રેમનું જ અસ્ખલિત સ્વાર્થ રૂપ સેવન કરી પ્રાણાન્તે પણ ત્હેને તજ્યો નથી. એ મહા શૌર્યનો પ્રભાવ આર્ય પ્રજા વિના બીજાને અજાણ જ છે. પ્રેમ બળ ! અહો શો શૌર્ય અને ઉદાર પ્રેમનો પ્રભાવ છે કે એ વિરૂદ્ધ વસ્તુનો પણ એકમાં જ યોગ કરે છે.

* * * * *
માણસ જ માણસના મનને આકર્ષે છે, માનુષ જીવિતના સંબંધનું જે કંઈ હોય, મનુષ્યના જે જે અનુભવ, આનંદ, શોક, પરાક્રમ ઇત્યાદિના પ્રસંગ હોય, તે ઉપર જ માણસનું મન બીજા કરતાં વધારે ખેંચાય છે. તેને તેમાં જ કંઈ વિશેષ રમુજ પડે છે. એમ પ્રત્યેક થોડે ઘણે અંશે બીજાં માણસમાં મન રાખે છે. એટલે જેમ જેના મનનો વધારે પુસ્તકોદ્ધાર વધારે માનુષ અનુભવના પ્રસંગમાં પ્રચાર, અને તેથી વધારે મનુષ્યો સાથે ત્હેના મનનો સંબંધ, તેમ તેના હૃદયની વધતી ઉદારતા અને વધતો દયાભાવ, પ્રેમભાવ.

(૯૨)

થોડીક વારે જ્યારે તે સભા આપોઆપ વિસર્જન થઈ ત્યારે તે સાથે આ બન્ને ગુરુ શિષ્ય પણ તે ધર્મિષ્ઠ મહાત્માને નમસ્કાર કરીને ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. ત્રિવેણી ઘાટના આશ્રમની બહાર ઝાડોની મહાન ઘટા છવાઈ રહી હતી. ત્યાં થઈને વિશાળ મેદાનમાં અવાતું હતું ત્યાં આવ્યા ત્યારે બરોબર મધ્યાન્હ થયેલા હતા; ગુરુશિષ્ય પેલા મહાત્માની પ્રસંશા કરતા કરતા ઉતાવળા ચાલ્યા જતા હતા. હમેશનો સમય આજે ઘણીવાર થયાં વીતી ગયો હતો અને જૂખ પણ કંકડીને લાગી હતી. ચાલવાની પણ પૂરી શક્તિ રહી

હતી નહિ, એથી શિષ્યે તો માર્ગમાંથી જ ગુરૂની આજ્ઞા માંગી, શહેરનો રસ્તો પકડ્યો. ગુરૂને તો એટલું જ જોઈતું હતું. જેવો શિષ્ય નગર પ્રતિ આશ્યો તેવાજ ગુરૂજી પાસેના બાગમાં પેઠા અને ત્યાંથી વનફળ વિગેરે લઈને પોતાના આશ્રમ પ્રત્યે ગયા.

*

*

*

*

દેશાટલું કરવાથી માણસમાં કંઈક અજ્ઞાપ્ય શક્તિ આવે છે. જુદાં જુદાં સ્થળોમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યની વિચિત્ર રચના જોવામાં આવે છે, એથી કલ્પના વધે છે. એ કારણથી કવિને તો કુદરતનું ખરું જ્ઞાન મેળવવા પ્રવાસની ખાસ જરૂર છે. દયારામે તીર્થોનાં દર્શન નિમિત્તે આખા ભરતખંડની મુસાફરી ત્રણ વખત કરી હતી. પ્રવાસમાં ઉજ્જનથી નાશક આવતાં મરાઠા ધાડપાહુ આનાજી આંગરીયાએ કવિને પાંચ માસ અગિઆર દિવસ કેદ રાખી છોડી મૂક્યા હતા. દરમિયાન આનાજીને હમેશા રાત્રે કવિ ભજન તથા કવિતા સંભળાવતા, અને ગાઈ બજાવી તેને ખુશ રાખતા હતા. બધા મળીને પ્રવાસમાં કવિનાં સાત વર્ષ ગયાં હતાં. પ્રવાસથી દયારામના અનુભવ, બુદ્ધિ, ને ચતુરાઈમાં ઘણો વધારો થયો. પ્રવાસમાંથી પાછાં ફરતાં ચાણોદમાં કોઈ સજી ન રહ્યું અને ઉભો-ઈમાં મોસાળ હતું તથા પીતરાઈઓ રહેતા, તેથી કવિ ત્યાં રહેવા ગયા.

(૯૩)

ભણવવાની બેજ રીતિઓ છે:-સૂચકરીતિ અને વ્યાખ્યાનરીતિ. જે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત કરાવવાનું છે તે પોતાની મેળેજ તે શોધી કહાડી શકે, એમ જે ભણાવવાની તેને સૂચક રીતિ કહે છે. અજાણી વાત ભણનારને પ્રથમ પોતેજ કહેવી, અને તે વિષે પછીથી જે સમજાવતી આપવી તેને વ્યાખ્યાન રીતિ કહે છે. પહેલી રીતિને કેટલાકે સંયોગીકરણ પદ્ધતિ કહે છે, અને પાછલીને પૃથક્કરણ પદ્ધતિ કહે છે. અધમ શિક્ષકે આમાંથી એકેનો ઉપયોગ કરતા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે ધારો કે હોપકૃત વ્યાકરણમાંથી નામના પ્રકાર શીખવવાના છે. અધમ મહેતાજી તો એટલુંજ કહે છે, છોકરાઓ કાલે ૩૧ મી ક્લકમ ગોખી લાવજો. બીજે દહાડે તે કવિતાનો મુખપાઠ લેતો હોય તેમ ગોખી આવ્યા છે કે નહિ તે પ્રત્યેકને પૂછીને તપાસી જાય છે, અને કદાપિ ચોપડી બહારનાં એક બે ઉદાહરણ પૂછે તો તે એના બાપનાં પૂરાં ભાગ્ય સમજ્યાં. આ રીતે શિક્ષકે શીખવ્યું જ શું? આ તો પરીક્ષા થઈ. દીલગીરીની વાત છે કે કેળવણી ખાતામાં એવા ઘણા માણસો છે કે તે આ રીતે જ પોતાનું કામ કર્યા જાય છે, અને સ્વપ્નામાં પણ વિચાર કરતા નથી કે આપણે શિક્ષક કહેવાયા છતાં વરસના ત્રણસે ને પાંસેડે દહાડા ઇન્સ્પેક્ટરનું

કામ કર્યા જમએ છઠએ. આતું પારણામ એ થાય છે કે જ્યારે પરીક્ષામાં છોકરાઓને કંઈ નથી આવડતું એમ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે મૂર્ખા બહુનારની બુદ્ધિનો વાંક કહાડે છે, અથવા કહે છે કે વ્યાકરણનો વિષય જ એવો છે; પણ એમને સુઝતું નથી કે આપણે વ્યાકરણ શીખવતા જ નથી તો પછી વિદ્યાર્થીઓને આવડે ક્યાંથી ? કહેવાની મતલબ એ છે કે આતું નામ શીખવવું નથી. કંઈ પણ નવું જ્ઞાન આપવું તેનું નામ શીખવવું છે. આ તો બાલક પોતાની મેળે શીખે છે અને આજસુ શિક્ષક તે તપાસવું એજ પોતાનું કામ સમજે છે.

(૯૪)

એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણ એ ખડકોને લીધે ભાંગતાં માલૂમ પડે છે, અને બીજાં નવાં ગર્ભપુરી બંદરની ગોદીમાંથી દરિયામાં બહાર પડે છે. જ્યાં સુધી વહાણો મુક્ત-પુરી બંદરે પહોંચે ત્યાંસુધી આખે રસ્તે સાગરનાં મોટાં ઉછળતાં તોફાની મોજાંથી તેઓ ઉંચાં નીચાં થાય છે, અને હમણાં ડુબશે હમણાં ડુબશે એવી તેમાં એસનારાઓને દેહેશત રહે છે. જ્યાંસુધી વહાણનું સુકાન વિવેકની પાસે હોય છે ત્યાંસુધી સામે પવને પણ તે સહજુણની સાંકડી નાળમાંજ તે વહાણ ચલાવે છે. પણ રસ્તામાં તે વહાણ ધણીને મઝા પડતી નથી. તૃપ્તારૂપી પુંકનો પવન જોરથી પુંકતાં વારણ વહાણ સહજુણની નાળમાંથી ઘસડાઈને બોહોળા દરિયામાં પડે છે. પછી જે રસ્તો બેટ પાસે હોય છે, તે તરફ વહાણ હંકારાય છે. આ વખતે નાળમાંના વહાણવાળાઓ બહાર પડેલા વહાણવાળાઓને મોટેથી પોકાર કરીને બેટ પાસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે, પણ મૂર્ખ વહાણવટી તેઓની વાત લગાર પણ કાને ધરતો નથી.

*

*

*

*

વિદ્યા ! વિદ્યા એટલે શું ! વિદ્યા એટલે આ જડ વિદ્યારમક (Material and spiritual) વિશ્વનું જ્ઞાન; અને તે વિશ્વનું જ્ઞાન તો તમે બાલકને એક ઓરડામાં ગોંધી રાખી આપવા માગો તે કેવી વિપરીત મતિનું કામ છે ! આ અનંત વિશ્વનું અવલોકવાનું છોડાવી તમે પુસ્તકોના પાનામાંથી જ એને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કહો છો તે શી રીતે બની શકે ? અમે પુસ્તકોનો અનાદર કરતા નથી. પુસ્તકો તો અમારાં પ્રાણ પ્રિય છે, અને અમારી અહોનીશ વાંચના એ છે કે આપણા દેશમાં બાલ, યુવા, તે વૃદ્ધ પર્યંત બધાં જ પુસ્તકાનુરાગી થાય. પુસ્તકો કેળવણીનું સાધન છે, પણ તે જ્યારે કે જ્યારે તે વિશ્વના અવલોકનની સહવર્તમાન હોય ત્યારે જ.

(૯૫)

વિચાર સંધરવાનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્થાન પુસ્તકો છે, ને તેવુંજ બીજું સ્થાન અવલોકન છે. જે જે મુખ્ય લખનારા થઈ ગયા છે તેમણે પોતાના

વિચાર પોતાની પાછળ મુકેલા છે, ને એમ દુનીયામાં જ્યારથી લખવાની કળા જણાઈ હશે, ત્યારથી મનુષ્યોના વિચાર સંધરાતા ચાલ્યા છે. એમ વિચારનો અમર પ્રવાહ વહે છે, તેમાં નહાઈ આપણે પણ તેનું આચ્છાદન કરીએ તો આપણો આત્મા પવિત્ર થાય, આપણા વિચાર ઉત્તમતાને પામે. પુસ્તકો કેવાં વાંચવાં તે બહુ સંભાળવાનું છે. મનને ઉશ્કેરી નાખે અથવા અયોગ્ય અસર પેદા કરે, તેવાં પુસ્તક જીવાન સ્ત્રી પુરુષોએ વાંચવાં નહિ; તેમણે તો પોતાના ઘડાતા વિચાર પાકા થવામાં પુષ્ટિ મળે તેવાં ઉત્તમ પુસ્તકોનું અવલોકન કરવું-નવરા બેસી ગપાટા મારવા, કે એકાંતમાં પડી કોઈના હિતાહિતાના કૃતક કરવા, તે કરતાં સારાં પુસ્તક વાંચી કે વિશ્વની ભવ્ય રચનાનું અવલોકન કરી, ઉત્તમ વિચારની વૃદ્ધિ કરવામાં સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ છે.

(૯૬)

પાંડવો વનમાં ફરતા હતા, તેવામાં એકવાર સખ્ત સૂર્યના તાપથી તેઓ અત્યંત તરસ્યા થયા. પણ એકે સ્થળે તેમણે પાણી દીઠું નહિ. તે ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે તેના નાના ભાઈ નકુલને કહ્યું:-“ ભાઈ, નકુલ, તું આ ઝાડપર ચઢીને ચારે તરફ જો તો; સમીપમાં કોઈ સ્થળે જળ કે જળાશય જણાય છે ? ” પછી નકુલે યુધિષ્ઠિરના કહ્યા પ્રમાણે કર્યું, અને તરત ઝાડપર ચઢીને ચોમેર દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું કે:-“ હા, ભીનાશવાળી જગાપર ઉગનાર ઘણાં વૃક્ષો જણાય છે અને કારણકેવના તીણા સ્વર પણ જો ને સંભળાય છે ! માટે, જરૂર ત્યાં પાણી હોવું જોઈએ. ” તે સાંભળી યુધિષ્ઠિરે નકુલને કહ્યું:-“ ચાલ, તું ઝડ નીચે ઉતર, અને તારા ભાઈઓ માટે થોડુંક મીઠું પાણી ભાથામાં ભરી લાવ. ”

*

*

*

*

કેટલાંક દુષ્ટ માણસ બહારના ડોળડાકથી બીજાને છેતરી શકે છે, પણ તેમનો ઢોંગ લાંબો ટકી શકતો નથી. જે ખરેખરાં ઉત્કૃષ્ટ સન્મનુષ્ય છે તેમની રીતિ કૃતિજ સ્વાભાવિક રીતે સરલ હોય છે.

*

*

*

*

જેણે સહવર્તનનો કે મનુષ્યને ઉપયોગી થવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કર્યો નથી તે ગમે તેટલા ડિંચા ફળમાં જન્મ્યો હોય કે ડિંચી સત્તા ધરાવતો હોય તે મિથ્યા છે.

(૯૭)

હવે પાટણ શહેરમાં કેવી ગડમથલ થઈ રહી હતી તે ઉપર આપણે નજર કરીએ. લશ્કરમાં જેઓ ગયા હતા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ઘણી-ઘણી તથા બીજાં સગાં સંબંધીઓને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દુઃખ થયું હતું. મોટામોટા વેપારીઓ જેઓએ જીવનભર તથા હિમત ચલાવી સાત પેઢી

સુધી ચાલે તેટલું ધન ચાંચવે પાવડે ઉસડયું હતું, તે ધન જોઈને તેઓની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલતી, અને તેનું શું થશે તે બાબત તેઓ માહા દિકરમાં પડ્યા હતા. તેઓએ ભોંયમાં મોટા ખાડા ખોદીને તેઓની દોલત દાટી અને આગળ શું થાય છે તેની રાહ જોતા બેઠા. એ પ્રમાણે સઘળા લોકોમાં ચિન્તા પથરાયેલી હતી, પણ જેઓની પાસે કંઈ નહોતું, જેઓને લૂંટાવાનો ભય નહોતો, જેઓને આવી ઉથલપાથલમાં ઘણો લાભ મળવાની ઉમેદ હતી, તથા જેઓ દેશની દોલત સામાન્ય માનતા, પારકા તથા પોતામાં કાંઈ ભેદ ન ગણતા તથા મધપુડા જગતમાં આગસુ મધમાખીઓની પેઠે બીજાનું મેળવેલું મધ પોતે ખાઈ જતા તેઓને આ વખતે ખુશીનો પારજ નહોતો.

(૯૯)

દોલતાબાદથી બે માંડ ઉપર એક પર્વત છે, જ્યાં દરેક ગુરુવારે પુજા કરવા જવાનો જનાર્દનપંતનો રિવાજ હતો. આ સ્થળ જનાર્દનપંત સિવાય બીજા કોઈને માણુમ નહોતું. એકનાથ નામના સચ્છિષ્યને દત્તાત્રયના દર્શન કરાવવાની ઇચ્છાથી એક ગુરુવારે ગુરુએ તેને સાથે લીધો. રસ્તે ચાલતાં વનનો મનોહર દેખાવ જોઈ એકનાથ આલ્હાદ પામ્યો. વખત પરોડીયાનો હતો, અને પક્ષિઓનો અવ્યક્ત મધૂર ધ્વનિ કાને પડતો હતો. પ્રાતઃકાળના મંદ મંદ વાતા સુગંધી પવનથી બન્નેનાં અંતઃકરણ ઉભરાઈ જતાં હતાં. વનવૃક્ષોનાં સુવાસિક પુષ્પોની સુગંધ સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી. ફળના ભારથી વૃક્ષોની શાખા એટલી બધી નમી ગયેલી દેખાતી હતી કે જાણે ગુરુને જોઈ તેને નમન કેમ કરતી ન હોય, એવો ભાસ થતો હતો. ક્વચિત્ ક્વચિત્ સ્ફટિકસમ નિર્મળ પાણીનો ખળખળ વહેતો પ્રવાહ દષ્ટિગોચર થતો હતો, અને બીજાજ ક્ષણે ઘાસમાં અદશ્ય થઈ જતો હતો. આવી વનની અલૌકિક મનોહરતા નિહાળી, મનમાં અચંપો પામતા, નાની ટોપલીઓ કુલોથી ભરતા, ગુરુશિષ્ય બંને આગળ ચાલ્યા.

*

*

*

*

સ્વતંત્રતા જેમ માણસમાં સ્વાત્માભિમાન રાખે છે. અને તેની વૃદ્ધિ કરે છે, તેમ તે માણસને સત્યાભિમાની થવાનું પણ કારણ છે જે માણસ કોઈના ઉપકાર તળે રહેતો હોય, અને તેની ઉપર પોતાના નિર્વાહનો આધાર રાખતો હોય, તે માણસ સત્યાભિમાની થઈ શકે નહિ. મતભેદથી બીજાનો દ્વેષ કરવો તે સ્વાભાવિક રીતે જોતાં ખોટું છે, પણ તેનું જાણવાવાળા ઘણા થોડા છે. આથી, આશ્રિત મનુષ્ય પોતાના આશ્રયદાતાના મતથી જુદો મત ધરાવતો હોય, તોપણ તેને તે ગુપ્ત રાખવો પડે છે, અને બહારથી આશ્રય દાતાના મતનાં વખાણ કરવાં પડે છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રસંગ અનુસાર પોતાના મ-

તની અવગણના કરવી પડે છે. ત્યારે જો તે આમ કરે તો તેનામાં સત્યાભિમાન અને સત્યપ્રતિ પ્રીતિ કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામી શકે ! કદી વૃદ્ધિ પામે જ નહિ.

(૯૯)

કરમાઈ ગએલું કુલ જેમ ફરી પ્રકૃષ્ટિત થઈ શકતું નથી, તેમ મનુષ્યમાં પ્રારબ્ધ કિંવા મતિનો એક વાર ખિગાડ થયો, એટલે તે પુનઃસારાપર આવતું નથી. સંસાર કેવળ અસલ્લ દુઃખ અને નાના પ્રકારના સંકટથી ભરેલો છે—પછી સંસારમાં જોઈએ તો કોઈ લગ્નાડ હોય, અધમ હોય, ચંડાળ હોય કિંવા કોઈ ધાર્મિક હોય, પરંતુ તેઓનું દુઃખ જોઈ હરકોઈ ડાહ્યા માણસનું હૃદય કેવળ દયાથી પિગળી ગયા વિના રહેતું નથી. કોઈ વખત મોટા ધર્મપરાયણ માણસોને પણ મહા સંકટો સોસવાં પડે છે અને એવા બનાવો ઘણી વાર આપણા જોવામાં આવે છે. પરંતુ ખુબી તો એજ છે કે તેઓની ધર્મપરાયણતાનું તેજ જરા પણ ઝાંખુ નહિ થતાં ઉલટું તે વધારે પ્રકાશી નિકળે છે.

(૧૦૦)

ગ્રોહવામાં, ચાલવામાં, વિચારવામાં અને દુઃકામાં આહારવિહારના અને ખાન સર્વે પ્રસંગોમાં પ્રથમથી સારાં ધોરણ નક્કી કરી રાખવાથી, અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી બહુ સારાં ફળ આવે છે. એકથી વધારે કામ સાથે લાગાં કરવાનો પ્રસંગ પડે, ત્યારે ક્યું કામ પહેલું લેવું અને ક્યું પાછળથી લેવું; ઘણાં માણસ પાસે કામ લેવાનું હોય ત્યારે કોને કેટલું અને કેવું કામ સોંપવું; એ સઘળી બાબતોમાં અનેક વિચાર કરી રાખનાર અને તે પ્રમાણે ધોરણ બાંધનાર માણસ પાળી પહેલાં પાઠ્ઠાં બાંધવા જેવું દીર્ઘદષ્ટિનું અને અગમચેતીનું કામ કરે છે. એ ધોરણ પાળવા અને પળાવવામાં થોડા વખતમાં, થોડી મહેનતે, થોડા ખર્ચથી અને જોઈએ ત્યારે જવબ દે એવી રીતે વધારેમાં વધારે ફળ જે મેળવી શકે છે, તે માણસ તે કામમાં વધારે કુશળ ગણાય છે. તે કુશળતા નિરંતર વિચાર સાથે ઉદ્યોગથી અને તે કામમાં ટેવાવાથી વધે છે, અને પ્રમાણિકપણથી વધારે ફળ આપે છે. એવી કુશળતાવાળા માણસોમાં અમદાવાદવાળા રાવબહાદુર રણછોડભાઈ છોટાક્કાલ તથા શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ, અને નવસારીના શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતાના નામ જાણીતાં છે. તેમણે પોતાની શુદ્ધિ, કુશળતા અને પ્રમાણિકપણથી મિલો જેવાં મોટાં કારખાનાં જમાવ્યાં અને તેમાંથી લાખો રૂપિયા પેદા કરી તેના લાભ દેશને આપ્યો. યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનના કારીગરો, વેપારીઓ વગેરે આવી કુશળતા જાતે વધાર્યાં કરે છે, અને પોતાનાં બાળકો એવાં કુશળ થાય તો માટે નાનપણમાંથી જ તેમની સંભાળ લે છે.

